

Faculty of Social Sciences
Institute of Social Studies and Research

Quarterly of Social Studies Research in Iran
Vol. 11, No. 3:789-832, Autumn 2022
Doi: 10.22059/JISR.2022.331739.1246

Women's Movement and the Art of Resistance in the Constitutional Era *

Mohammad Hosein Sharifi Saei¹

Received: October 3, 2021

Accepted: July 18, 2022

Abstract

Introduction: Iranian society in the Qajar era (1789-1925) was a kind of authoritarian society. Women in this society were subjected to severe gender oppression. They were deprived of many basic rights (e.g., the right to education, the right to choose, and the freedom of marriage). After the victory of the constitutional revolution (1906), political despotism in Iran was weakened. The victory of the constitutional revolution also strengthened civil society. One of the signs of the strengthening of civil society in Iran was the spread of new social movements such as the women's movement. In fact, the women's movement in Iran emerged after the victory of the constitutional revolution. The movement established newspapers to raise women's awareness. In this way, it succeeded in promoting the idea of gender justice in society. The movement also tried to work in an organized way by establishing women's associations. The women's movement in the constitutional era pursued various demands. They sought to combat the patriarchal discourse in society. The main concern of women's struggles in the constitutional era was the pursuit of equal rights with men and gender equality in various fields. The aim of this study is to identify and analyze the main demands of Iranian women in the constitutional era (1906-1925). In this article, we also answer the question: what did women's demands achieve in the constitutional era?

Method: In this study, the activities of Iranian women in the constitutional era were examined using a combination of historical primary sources and historical secondary sources from the constitutional era. By primary sources, in this article, we mean sources and documents recorded by people who lived during the constitutional

* Research Paper, Independent authors.

1. Graduated with a Ph.D in Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran, sharifisaei@ut.ac.ir

period. Books, newspapers, documents, and surviving memoirs of people who lived during the constitutional era fall into this category. Secondary sources also include various books and analytical sources written based on primary sources from the constitutional era. This study has attempted to use primary sources as much as possible in its investigation. However, in some cases it has also used historical secondary sources to supplement the information.

Finding: The results of this study show that women faced a type of systematic gender discrimination during the constitutional era. This gender discrimination extended to all spheres, from the home to society. Girls were not allowed to go to school; because going to school was only the right of boys. They were not allowed to oppose their husbands' polygamy or their daughters being married off as children because the home was dominated by men. Social traditions also supported men. On the other hand, women had no right to participate in political elections because the right to vote was only for men. Political participation was only the right of men and women had no right to political participation. Therefore, in the constitutional era, the women's movement began a historical struggle for social change in three different areas: 1. "Struggle for women's right to education"; 2. "Struggle to change family laws"; and 3. "Struggle for the right to vote and political participation."

Conclusion: In the constitutional era, the women's movement achieved its first demand (i.e., women's right to education). From that point on, girls were able to go to school. The women were not able to achieve their next two demands. But they also worked hard on these two demands. By spreading the idea of gender equality in various newspapers, the women were able to create the social framework for the realization of these demands in the following years. Thanks to the women's efforts, the first law on family and marriage was finally passed in Iran a few years after the Constitutional Revolution and at the beginning of the first Pahlavi's reign (1928). However, women struggled even longer for the right to vote and participate in politics. Finally, women's suffrage was adopted in 1963. These cases show that the women's movement in Iran has been able to achieve different goals in each historical period. With each goal achieved, they focus their efforts on new goals. For this reason, this movement continues.

Keywords: Gender Studies, Women and Family Studies, Women's Movement, Patriarchy, Historical Sociology.

References

- Abbasi, S., & Mosavi, M. (2014). The Status of Iranian Women during the Pahlavi Regime (from 1921 to 1953). *Women Studies*, 5(9): 59-82. (In Persian)
- Abrahamian, E. (1998). **Iran Between two Revolutions**. Translated by: A. Golmohammadi & M. E. Fattahi. Tehran, Iran: Ney Publication. (In Persian)
- Abrahamian, E. (2008). **A History of Modern Iran**. Translated by: M. E. Fattahi). Tehran, Iran, Ney Publication. (In Persian)
- Adamiyat, F. (1961). **The Idea of Freedom and the Starting Point of the Constitutional Revolution**. Tehran: Sokhan Publication. (In Persian)

- Adinevand, M., Fallah Toutkar, H., Pourmohamadi Amlashi, N., & Bahramnejad, M. (2017). Clarifying the Role of Women in Iran's Administrative System in Reza Shah Era (1925-1941). **History of Islam and Iran**, 27(34): 9-37. (In Persian)
- Afary, J. (1998). **Women's Semi-secret Associations in the Constitutional Movement**. Translated by: J. Yousefian. Tehran: Ketabsara Publication. (In Persian)
- Afary, J. (2006). **The Iranian Constitutional Revolution**. Translated by: R. Rezaei. Tehran: Bisotun Publication. (In Persian)
- Ajoudani, M. (2007). **Iranian Constitution**. Tehran: Akhtaran Publication. (In Persian)
- Alavian, M., Hosseini, Z., Akbari, Z. (2018). Women's the Shia Suffrage in Political System (Reviews of Its Records, Challenges, and Principles). **Women's Strategic Studies**, 20(78): 69-88. (In Persian)
- Alimardani, M., Azghandi, A., & Abtahi, S. (2021). Passivity of Women Subject's Transformation in Contemporary Iranian History. **Quarterly Journal of Women and Society**, 12(46): 30-45. (In Persian)
- Armi, A. (2008). A Study of the Feminist Movement with Emphasis on the Feminist Movement of Iran. **Zaribar**, 12(65): 191-204. (In Persian)
- Attarzadeh, M., & Mussafa, N. (2005). Iranian Women's Movement; From Static to Dynamic. **Women's Studies**, 3(7): 105-128. (In Persian)
- Bamdad, B. (1968). **Iranian Woman from the Constitutional Revolution to the White Revolution**. Tehran: Ebn-e Sina Publication. (In Persian)
- Bruce, S., & Yearley, S. (2006). **The Sage Dictionary of Sociology**. London: Sage Publications.
- Chamani Moghadam, M., Salim, M., & Hasani, M. (2020). A Comparative Study of Nationalism and the Women's Movement in Iran and Egypt (1285-1342). **Research Letter of Political Science**, 15(3): 7-47. (In Persian)
- Cheraghi Koutiani, E. (2014). Iranians' Confrontation with Feminism from Iranian Feminism to Islamic Feminism, **Journal of Ma'refat**, 33(99): 31-48. (In Persian)
- Colliver Rice, C. (2004). **Persian Women**. (Translated by Assadollah Azad). Tehran, Ketābdār Publication. (In Persian)
- Conerly, T. R., Holmes, K., & Tamang, A. L. (2021). **Introduction to Sociology** (3rd Edition). Texas: OpenStax.
- Dehgan Hesampour, M., & Hamani, K. (2013). Representation of Social and Political Activities of Iranian Women from the Early Qajar Period to the Constitutional Revolution with Emphasis on European Travelogues (France, Britain, Germany). **Parseh**, 13(20): 63-87. (In Persian)
- Della Porta, D., & Diani, M. (2006). **Social Movements; an Introduction**. (2nd Edition). Oxford: Blackwell Publishing.
- Diani, M. (1992). The Concept of Social Movement. **The Sociological Review**, 40(1): 1-25.
- Dieulafoy, J. (1992). **La Perse, la Chaldée et la Susiane**. (Translated by Ali Mohammad Farahvashi), Tehran, Tehran University Publication. (In Persian)
- Digital Archive of "Women's Worlds in Qajar Iran," Affiliated to Harvard University, **Document No. 14129A1**, from the "Mahlaqa Mallah Collection", 1393 SH / 2014. (In Persian)

- Digital Archive of "Women's Worlds in Qajar Iran," Affiliated to Harvard University, **Document No. 14129A59**, from the "Mahlaqa Mallah Collection", 1353 SH / 1974. (*In Persian*)
- Dowlatabadi, S. (1998). **Sedigheh Dowlatabadi; Letters, Writings and Memories** (Edited by Afsaneh Najmabadi & Mahdokht Sanati). Chicago, Publications of women's attitude and writing. (*In Persian*)
 - Downing, J. D. (2010). **Encyclopedea of Social Movement Media**. London: Sage Publications.
 - Eglitis, D. S., & Chambliss, W. J. (2018). **Discover Sociology; Core Concepts**. London: Sage Publications.
 - Ehtesham ol-Saltaneh. (1988). **Memoirs of the Ehtesham ol-Saltaneh**. Edited by M. M. Mousavi. Tehran: Zavvar Publication. (*In Persian*)
 - E'temad ol-Saltaneh. M. (1988). **Merat ol-Boldan**. Tehran: Tehran University Press. (*In Persian*)
 - Fahandezh Saadi, M. & Kaveh Pishgadam, M. K. (2019). The Impact of Feminism Perspectives on Women's Performance in the Second Pahlavi Period with Emphasis on Ashraf Pahlavi Social Performance between 1941 and 1979. **History of politics and media**, 2(1): 45-56. (*In Persian*)
 - Fahimi, S. (2021). Postcolonial Feminism and the Early Women's Movement in Iran; Otherness and Domination Relations. **Applied studies in social sciences and sociology**, 4(1): 73-80. (*In Persian*)
 - Fakheri, M., & Rezaei, P. (2021). New Latin American Social Movements and their Impact on Political Issues of this Region. **International Studies Journal (ISJ)**, 18(1): 181-200. (*In Persian*)
 - Ferrante, J. (2011). **Seeing sociology; An introduction**. Belmont: Wadsworth.
 - Flam, H., & King, D. (2005). **Emotions and Social Movements**. New York: Routledge.
 - Foran, J. (2003). **Fragile Resistance: Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution**. Translated by: A. Tadayyon. Tehran: Rasā. (*In Persian*)
 - Gobineau, A. (2004). **Trois ans en Asie; de 1855 a 1858**. Translated by: A. R. Houshang Mahdavi. Tehran: Ghatreh. (*In Persian*)
 - Hazeri, A., & Mohammadi, N. (2013). A Sociological Analysis on the Diversity of Women's Movements in the Islamic Middle Eastern Countries. **Journal of Iranian Social Studies**, 6(2): 30-53. (*In Persian*)
 - Henslin, J. M. (2014). **Essentials of Sociology** (10th Edition). New York: Pearson Press.
 - Holtzer, E. (1976). **Iran in one hundred and thirteen years ago**. Translated by: M. Asemi. Tehran: Anthropological Center of Iran Publication. (*In Persian*)
 - Hosseini, M., & Fasihi, S. (2019). The Gender Aspect of the Discourse of the Reza Shah Government and the Emphasis on the Value of Women's Role. **History of Islam and Iran**, 29(43): 29-51. (*In Persian*)
 - Hughes, M., & Kroehler, C. J. (2010). **Sociology; the core** (10th Edition). New York: Mc Graw Hill Companies.
 - Iranian Newspaper, **Ālam-e Nesvān**. (1300 SH / 1921). Nos. 2 & 3. (*In Persian*)

- Iranian Newspaper, **Dānesh**. (1328 AH / 1910). Nos. 1 & 4. (*In Persian*)
- Iranian Newspaper, **Ghānoon**. (1269 SH / 1890). No. 1. (*In Persian*)
- Iranian Newspaper, **Irān-e now**. (1327 AH / 1909). Nos. 65 & 69. (*In Persian*)
- Iranian Newspaper, **Jahān-e Zanān**. (1299 SH / 1920). No. 1. (*In Persian*)
 - χ Iranian Newspaper, **Jahān-e Zanān**. (1300 SH / 1921). Nos. 3 & 5. (*In Persian*)
 - Iranian Newspaper, **Nāme-ye Bānovān**. (1299 SH / 1920). Nos. 1, 3, 5, 9 & 10. (*In Persian*)
- Iranian Newspaper, **Nāme-ye Bānovān**. (1300 SH / 1921). No. 13. (*In Persian*)
- Iranian Newspaper, **Nāme-ye Farangestān**. (1303 SH / 1924). Nos. 2, 6, 7 & 8. (*In Persian*)
- Iranian Newspaper, **Nesvān-e Vatankhāh-e Irān**. (1302 SH / 1923). Nos. 2 & 3. (*In Persian*)
- Iranian Newspaper, **Nesvān-e Vatankhāh-e Irān**. (1304 SH / 1925). No. 9. (*In Persian*)
- Iranian Newspaper, **Shokoufeh**. (1332 AH / 1914). Nos. 8 & 11. (*In Persian*)
- Iranian Newspaper, **Shokoufeh**. (1333 AH / 1915). No 3. (*In Persian*)
- Iranian Newspaper, **Tamaddon**. (1325 AH / 1907). No. 12. (*In Persian*)
- Iranian Newspaper, **Zabān-e Zanān**. (1338 AH / 1919). Nos. 11, 12, 23 & 31. (*In Persian*)
- Ivanov, M. S. (1978). **Iranian Constitutional Revolution** (Translated by Azar Tabrizi). Tehran, Shabgir Publication. (*In Persian*)
- Jalaeipour, H. R. (2006). Four Sociological Assessments of the Status of Iranian Women (1997-2005), **Social Welfare**, 5(21): 39-71. (*In Persian*)
- Jaubert, P. (1943). **Voyage en Arménie et en Perse**. (Translated by Mahmoud Hedayat). Tehran, Tābān Publication. (*In Persian*)
- Johnston, H. (2014). **What is a Social Movement?**. Cambridge: Polity Press.
- Kasravi, A. (1984). **History of the Iranian Constitutional Revolution**. Tehran, Amirkabir Publications. (*In Persian*)
- Kendall, D. (2012). **Sociology in Our Times; the essentials**. (8th Edition). Belmont: Wadsworth.
- Kermani, Nazem-al-Islam (2008). **History of Iranians' Awakening**, Tehran, Amirkabir Publications. (*In Persian*)
- Korgen, O. K., & Atkinson, M. P. (2018). **Sociology in Action**. London: Sage Publications.
- Loestani, F. (2003). Iranian Women's Social Movement. **Women Research**, 6: 23-42. (*In Persian*)
- Macionis, J. (2016). **Society; the Basics** (10th Edition). New York: Pearson Press.
- Mahboubi Ardakani, H. (1978). **History of New Civilization Institutions in Iran**, Tehran, University of Tehran Press, Volume 1. (*In Persian*)
- Malah, N. M. (2006). **From the Women of the Iranian Pioneer: Afzal Vaziri, The Daughter of Bibi Estarabadi**. Tehran, Shirazeh Publication. (*In Persian*)
- Malcolm, J. (2000). **The History of Persia: from the Most Early Period to the Present Time**. (Translated by Ismail Hairat). Tehran, Afsoon Publication. (*In Persian*)

- Malekzadeh, M. (2003). **History of the Iranian Constitutional Revolution**. Tehran: Sokhan Publication. (*In Persian*).
- Maliri Markaz, A., Kermanian, R., & Zarei, H. (2020). Social Movements of Women's Legal Empowerment in Contemporary Iran. *Political Sociology of Iran*, 3(1): 116-144. (*In Persian*)
- Meybodi, M. F., & Golgoli, K. (2011). Critique of Feminist Teachings from the Perspective of Verses and Hadiths (Equality and Difference, Anti-man, Negation of Family, Negation of Traditional Morality). *Tahora*, 4(8): 43-77. (*In Persian*)
- Mirzaei, Z. (2021). The Women's Movement in Tunisia: From the Formation of the Isclularist Approach to the Emergence of the Secularist Approach (1881-1956 AD). **History of Islam and Iran**, 31(50): 141-163. (*In Persian*)
- Moshirzadeh, H. (2003). Women's Movement and the Basic Concepts of Politics. **Journal of the Faculty of Law and Political Science**, 59: 195-226. (*In Persian*)
- Mostashar al-Dowleh, Y. (2007). **A Word**. Edited by A. R. Dowlatsahi. Tehran: Bāl Publications. (*In Persian*)
- Munson, Z. W. (2009). **The Making of Pro-life Activists: How Social Movement Mobilization Works**. Chicago: University of Chicago Press.
- Nahid, A. (1981). **Iranian Women in the Constitutional Movement**. Tabriz, Ehyā Publication. (*In Persian*)
- Naser Khaki, H., Morshedzad, A., & Keshavarz Shokri, A. (2019). Analysis of the Identity Fields of the Feminist Movement in the Islamic Republic of Iran. **Political Sociology of Iran**, 2(4): 44-74. (*In Persian*)
- Opp, K. D. (2009). **Theories of Political Protest and Social Movements: A Multidisciplinary Introduction, Critique, and Synthesis**. London and New York: Routledge.
- Page, C. (2012). **How the Pro-Choice Movement Saved America: Freedom, Politics, and the War on Sex**. New York: Basic Books.
- Paknia, M. (2004). Feminism and Politics. **Women's Studies**, 2(4): 41-64. (*In Persian*)
- Polak, J. E. (1989). **Persien das land und Seine Bewohner**. Translated by: KayKāvus Jahandari. Tehran: Kharazmi Publication. (*In Persian*)
- Poorahmadi, H., & Yari, Y. (2009). Egyptian Women's Movement and the Right to Political Participation (1945-1980). **Middle East Studies**, 16(1): 143-169. (*In Persian*)
- Qavīmī, F. (1973). **The Record of Famous Iranian Women from Pre-Islamic Times to the Present Day**, Tehran: Publications of the Ministry of Education. (*In Persian*)
- Rezvani, M. E. (1966). **Iranian Constitutional Revolution**, Tehran, Franklin Publication. (*In Persian*).
- Sanasarian, E. (2005). **The Women's Rights Movement in Iran; Uprising, decline and repression from 1280 to the 1978 revolution**. Translated by: N. Ahmadi Khorasani. Tehran: Akhtarān Publication. (*In Persian*)
- Sayfollahi, S., & Gholami, A. (2014). A Comparative Study between the Social Movement of Women in the Constitutional Period in Iran and the Social Movement of Women in the Nineteenth Century in the West. **Social science Studies**, 11(4): 102-125. (*In Persian*)

- Schaefer, R. T. (2012). **Sociology; a Brief Introduction** (10th Edition). New York: McGraw-Hill.
- Sedigh, I. (1975). **Memories of the Life of Dr. Isa Sedigh**. Tehran, Dehkhoda Publication. *(In Persian)*
- Shafiei, S., Shafiee, F. (2020). The Issue of Women and Its Relation to Iran's Advancement in the Second Constitutional-Analytical Journal of Women. **Quarterly of Cultural Studies & Communication**, 15(57): 169-188. *(In Persian)*
- Shamim, A. (2008). **Iran during the Qajar Kingdom**. Tehran: Behzad. *(In Persian)*
- Sheil, L.M. (1989). **Glimpses of Life and Manners in Persia**. (Translated by Hosein Aboutorabian). Tehran: Nashr-e Now. *(In Persian)*
- Smelser, N J. (1962). **Theory of Collective Behavior**. New York: Free Press.
- Smithey, L. A. (2009). Social Movement Strategy, Tactics, and Collective Identity. **Sociology Compass**, 3(4): 658–671.
- Taheri, Gh. (2009). Women's language and Writing; Reality or Illusion? **Quarterly Journal of Persian Language and Literature, Allameh Tabatabai University**, 42: 87-107. *(In Persian)*
- Tāj-ol-Saltāneh. (1974). **The Memories of Taj Al-Saltānah**. Tehran: History of Iran Publication. *(In Persian)*
- Tavakoli, F. (2021). Socio-political Movements of Women in Afghanistan from Amanullah Khan to the Taliban. **Echoes of Women in History**, 1(4): 51-33.
- Tepperman, L., Albanese, P., & Curtis, J. (2015). **Principles of Sociology: A Canadian perspective** (3rd Edition). Oxford: Oxford University Press.
- Tilly, C. (1978). **From Mobilization to Revolution**. Reading, Massachusetts: Addison-Wesley.
- Tischler, H. L. (2011). **Introduction to Sociology** (10th Edition). Belmont: Wadsworth.
- Torabi Farsani, S. (2014). Woman and Change in the Everyday Life Based on Women's Newspapers in Qajar Era. **History of Iran**, 17(5): 89-107. *(In Persian)*
- Torabi Farsani, S. (2016). Women and Discourse Change through Women Newspapers (From the Constitutional Movement Upto Pahlavi Era). **History of Islam and Iran**, 26(30): 69-92. doi: 10.22051/hii.2016.2502 *(In Persian)*
- Turner, B. S. (2006). **Cambridge Dictionary of Sociology**. Cambridge: Cambridge University Press.

جنبش زنان و هنر مقاومت در عصر مشروطه*

محمدحسین شریفی ساعی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۷/۱۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۴/۲۷

Doi: 10.22059/JISR.2022.331739.1246

چکیده

«حضور زنان در جنبش مشروطه»، با «جنبش زنان در عصر مشروطه» متفاوت است. جنبش مشروطه با دغدغه آزادی‌خواهی و حاکمیت قانون، به دنبال برابری حقوقی و سیاسی میان شاه و رعیت بود، اما جنبش زنان، دغدغه برابری جنسیتی بین زنان و مردان را دنبال می‌کرد. این جنبش از درون جنبش مشروطه ظهور یافت. پژوهش حاضر در پی آن است که نشان دهد زنان در عصر مشروطه (۱۲۸۵ تا ۱۳۰۴) چگونه به دنبال انقلابی در انقلاب بودند تا از فرصت انقلاب سیاسی مشروطه به عنوان بستری برای انقلاب حقوقی زنان بهره بگیرند. این مطالعه با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی، به تحلیل مضامین موجود در منابع و اسناد تاریخی می‌پردازد. یافته‌ها گویای آن است که زنان در دوران مشروطه، در یک تبعیض جنسیتی سیستماتیک قرار داشتند که از خانه تا جامعه، همه عرصه‌ها را بر آن‌ها بسته بود. آن‌ها اجازه نداشتند به مدرسه بروند؛ زیرا مدرسه رفتن فقط حق پسران بود. همچنین آن‌ها اجازه نداشتند به چندهمسری شوهر و کودک‌همسری خود اعتراض کنند؛ چرا که خانه در سلطه مردان و قوانین در حمایت از آنان بود. زنان حق نداشتند در انتخابات شرکت کنند؛ زیرا حق رأی فقط برای مردان بود. از این رو جنبش زنان در عصر مشروطه، در سه حوزه مختلف، مبارزه تاریخی را برای تغییر وضع موجود آغاز کرد: ۱. مبارزه برای حق تحصیل زنان؛ ۲. مبارزه برای تغییر قوانین خانواده؛ ۳. مبارزه برای دستیابی به حق رأی و مشارکت سیاسی. زنان در این دوره به هدف اول خود رسیدند و حق تحصیل را به دست آوردند. در دو هدف بعدی، اگرچه با تلاش و مطالبه‌گری چندلایه تا حدی پیش رفتند، در نهایت در دستیابی به این اهداف کامیاب نبودند. بالین حال، در این دو عرصه نیز با راهبرد گفتمان‌سازی و مطالبه‌گری در حوزه عمومی، راه را برای تغییرات در دوره‌های بعدی هموار کردند.

واژه‌های کلیدی: پدرسالاری، جامعه‌شناسی تاریخی، جنبش زنان، مطالعات جنسیت، مطالعات زنان و خانواده.

* مقاله پژوهشی، تألیف مستقل.

۱. دانش‌آموخته دکتری جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، Sharifisaei@ut.ac.ir

مقدمه و طرح مسئله

مقاله حاضر با هدف شناسایی و تحلیل مطالبات نسل اول جنبش زنان در دوران مشروطه انجام شد. در این راستا، سؤال اساسی این مقاله را می‌توان به‌طور مشخص به شکل زیر صورت‌بندی کرد: مهم‌ترین مطالبات جنبش زنان در دوران مشروطه (۱۳۰۴-۱۲۸۵) شامل چه مواردی است؟ همچنین پیگیری این مطالبات توسط زنان در دوران مذکور، در نهایت به چه سرانجامی رسید؟ در ادامه، ضروری است که ابتدا تصویری کوتاه و فشرده از تاریخ اجتماعی دوران قاجار (با تأکید بر موقعیت زنان در این دوران) ترسیم شود تا بسترهای اجتماعی و فرهنگی لازم که به شکل‌گیری جنبش زنان در عصر مشروطه منجر شد، به‌نحو بارزتری روشن شوند.

مسئله زنان در ایران معاصر همواره میدان منازعه بوده است؛ به‌نحوی که در هر دوره تاریخی، مسئله زنان و مطالبات آن‌ها به صورت‌های متفاوتی سربرآورده و روی جامعه تأثیر گذاشته است. با این همه، وضعیت زنان ایرانی در سده اخیر، تغییرات شگرفی را به خود دیده است. بخشی از این تغییرات، ناشی از ورود مدرنیته به جامعه ایرانی است. مدرنیته به گسترش اندیشه نوسازی و تجددخواهی در عرصه‌های مختلف دامن زد و جامعه ایران را دستخوش تغییر قرار داد؛ این در حالی است که جامعه ایران تا اواسط قاجار جامعه‌ای کاملاً سنتی بود؛ جامعه‌ای که صدها سال سنت‌های اجتماعی و سیاسی‌اش تغییری نیافته بود (ملکم، ۱۳۷۹: ۸۱۲). شاید آغاز تجددخواهی در ایران را بتوان در دویست سال پیش و در اوایل قرن نوزدهم جست‌وجو کرد (آدمیت، ۱۳۴۰: ۲۲). در آن زمان عباس میرزا، ولیعهد و فرمانده ایرانی که مشغول جنگ‌های ایران و روسیه تزاری بود، هرچه در مقابل ارتش روس مقاومت می‌کرد، راه به جایی نمی‌برد و فرجام سپاه ایرانی، شکست و نتیجه‌اش تصرف سرزمین‌های گوناگون بود. انعقاد قراردادهای ننگین گلستان و ترکمانچای پیامد همان شکست‌های نظامی ایرانیان بود که بخش‌های زیادی از بهترین سرزمین‌های ایران را برای همیشه از آن جدا کرد. در همان دوره، وقتی ژویر نماینده ناپلئون بناپارت وارد ایران شد، عباس میرزا که از شکست‌های پیاپی ایرانیان مستأصل شده بود، خطاب به نماینده ناپلئون گفت: «نمی‌دانم این قدرتی که شما اروپایی‌ها را بر ما مسلط کرده چیست و موجب ضعف ما و ترقی شما چه؟ شما در فنون جنگیدن و فتح کردن و به‌کاربردن تمام قوای عقلیه متبحرید و حال آنکه ما در جهل غوطه‌وریم و به‌ندرت آتیه را در نظر می‌گیریم. مگر جمعیت و حاصلخیزی و ثروت مشرق زمین از اروپا کمتر است؟ یا آفتاب که قبل از رسیدن به شما به ما می‌تابد، تأثیرات مفیدش در سر ما کمتر از سر شما است؟ یا

خدایی که رحمتش بر جمیع ذرات عالم یکسان است، خواسته شما را بر ما برتری می‌دهد؟ گمان نمی‌کنم. اجنبی حرف بزن! بگو من چه باید بکنم که ایرانیان را هوشیار نمایم؟» (ژوبر، ۱۳۲۲: ۹۵).

از همان دوران، نخستین جلوه‌های عقب‌ماندگی شدید ایران از کشورهای قدرتمند، خود را نشان داد. بعد از این وقایع، به تدریج اندیشه توسعه و پیشرفت برای ترمیم این عقب‌ماندگی، در میان حاکمان و روشنفکران ایرانی به‌طور جدی مطرح شد (رضوانی، ۱۳۴۵: ۸). یکی از اولین قدم‌ها برای اصلاح همه‌جانبه وضعیت کشور، تأسیس دارالفنون در سال ۱۲۳۰ بود که هدفش آموزش علوم و فنون جدید به ایرانیان بود تا این فاصله تاریخی با دستیابی به علم مدرن جبران شود؛ چرا که فرض اصلی در آن دوران، مبنی بر این اصل اساسی بود که کشورهای اروپایی با دستیابی به علم مدرن به چنین شوکت و حشمتی رسیده‌اند. باین‌حال، دارالفنون مدرسه‌ای بود که عمدتاً از پسران اشراف و اعیان و طبقات بالای جامعه، دانش‌آموز می‌پذیرفت و فرزندان طبقات متوسط و پایین جامعه و همچنین دختران راهی به آن نداشتند (احتشام السلطنه، ۱۳۶۷: ۳۱۶؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۱۰۸۰). بدین ترتیب ورود به آن مدرسه، هم با تبعیض طبقاتی و هم با تبعیض جنسیتی همراه بود. مدرسه‌های بعدی نیز به‌مرور زمان تأسیس شدند. با این همه، بیداری ایرانیان و اندیشه نوسازی، از همان دوران با فراز و نشیب‌های گوناگون به راه خود ادامه داد. به همین دلیل تاریخ ایران مدرن را باید از نیمه دوم دوره قاجار به بعد قلمداد کرد (آبراهامیان، ۱۳۸۹). در این دوره، اندیشه نوسازی، با آزردهنده‌ترین شکل ممکن شامل امپریالیسم نظامی وارد ایران شد و جامعه ایرانی را به شوکی عمیق و تاریخی فروبرد. گسترش این اندیشه، در سال‌های بعد به چالش سنت و مدرنیته و بحران تجدد در جامعه ایرانی منجر شد (آجودانی، ۱۳۸۶: ۳۸۵). اندیشه توسعه و نوسازی در ایران، بعد از وقوع انقلاب مشروطه سرعت بیشتری گرفت.

پیروزی انقلاب مشروطه در سال ۱۲۸۵، رویدادی بزرگ و نقطه عطف تاریخ ایران معاصر است که حرکت ایران به سمت مدرنیته را شتابی فراوان بخشید (آبراهامیان، ۱۳۷۷؛ ملک‌زاده، ۱۳۸۲). تا پیش از مشروطه، نظام حکومتی ایران، سلطنت مطلقه بود. در کشور نه مجلسی وجود داشت و نه قانون مشخصی برپا بود. در آن دوران، اراده شخص شاه حکم قانون را در کشور داشت. میل شاه به هر سمت که می‌رفت، قانون کشور نیز به همان سمت می‌رفت. شاه هم مجلس بود و هم دولت. خودش قانون تعیین می‌کرد و خودش نیز آن را به اجرا می‌گذاشت.

خودش هم حکم صادر می‌کرد و مخالفان را مجازات می‌کرد (مستشارالدوله، ۱۳۸۶). بودجه کشور در جیب شاه و عدلیه به فرمان او بود. نه سازمانی برای تنظیم و نظارت بر بودجه برقرار بود و نه عدالتخانه‌ای در جامعه برپا بود. همه چیز با دستور و میل شاه انجام می‌گرفت. استبداد سیاسی چنان کشور را فراگرفته بود که در همان دوران در یکی از روزنامه‌ها نوشتند: «هیچ‌کس در ایران مالک هیچ‌چیز نیست؛ زیرا قانون نیست. حاکم تعیین می‌کنیم بدون قانون. سرتیپ معزول می‌کنیم بدون قانون. حقوق دولت را می‌فروشیم بدون قانون. بندگان خدا را حبس می‌کنیم، بدون قانون. شکم پاره می‌کنیم بدون قانون» (روزنامه قانون، ۱۲۶۹، ش ۱، ص ۱).^۱

فرهنگ استبداد سیاسی در آن دوران، به تدریج استبداد خانگی را نیز با خود به همراه آورده بود. در خانه‌ها نیز مردان، همان نقش شاه مستبد را در جامعه ایفا می‌کردند. آن‌ها فرمانروایان مطلق خانه‌ها بودند. هیچ زنی یارای مقاومت در مقابل حکم و فرمان مردان را نداشت. زنان، جنس دوم و پست‌تر قلمداد می‌شدند که از هر حقوق برابری در نظامی چنین مردسالار محروم بودند (فوران، ۱۳۸۲: ۲۰۶؛ نشریه نامه بانوان، ۱۲۹۹، ش ۵، ص ۷). ساختار قدرت در خانواده، الهام‌گرفته از ساختار قدرت در جامعه بود؛ چرا که هردو با منطق استبدادی پیش می‌رفتند. اگر در سطح جامعه پدرسالاری اجتماعی حاکم بود، در خانه نیز پدرسالاری خانوادگی برپا بود. در هردو بستر، مردان در نقش فرادست و حاکمان بر قدرت بودند و با فرودستان خویش، گویی به چشم رعیت‌های خود رفتار می‌کردند (نشریه نسوان وطن‌خواه ایران، ۱۳۰۲، ش ۳، ص ۱۹).

با این حال، با وقوع انقلاب مشروطه، ساختار قدرت سیاسی دگرگون شد و نظام حکومتی ایران برای اولین بار در تاریخ خود، از پادشاهی مطلقه به پادشاهی مشروطه تغییر یافت. پیامد این تغییر، تأسیس مجلس قانون‌گذاری و تدوین قانون اساسی بود. بعد از آن، اختیارات شاه محدود شد و در چارچوب قانون قرار گرفت. آزادی‌های اجتماعی ایجاد شد و نشریات مختلفی برآمدند و کشور در مسیر تغییراتی سریع قرار گرفت (رضوانی، ۱۳۴۵: ۳۲). انقلاب مشروطه صرفاً انقلابی سیاسی نبود، بلکه عرصه‌های اجتماعی را نیز به کلی درنوردید و زمینه را برای ظهور و بروز تحولات اجتماعی جدید فراهم کرد. مشروطه نوید آزادی مردم از سلطه شاه را می‌داد، اما در لایه‌های عمیق‌تر جامعه، نوعی مبارزه جنسیتی نیز در حال شکل‌گیری بود؛ چرا که زنان به دنبال رهایی از سلطه مردان بودند که قرن‌ها راه تنفس را بر آن‌ها بسته بود.

تا پیش از انقلاب مشروطه، زنان ایرانی در شرایط سخت و ناگواری زندگی می‌کردند که این شرایط روی تمام جنبه‌های زندگی آن‌ها تأثیر گذاشته بود. آن‌ها در عرصه‌های گوناگون زندگی خود، تقریباً هیچ حق انتخابی نداشتند و مردان خانواده برای سرنوشت آن‌ها تصمیم می‌گرفتند. فرهنگ پدرسالاری چنان مسلط بود که به زنان از همان دوره کودکی می‌آموختند که حتی باید از برادر کوچک‌تر خود نیز اطاعت کنند و در مقابل فرمان‌های پدر یا شوهرشان تسلیم محض باشند (ساناساریان، ۱۳۸۴: ۳۱). در چنین شرایطی، حق انتخاب همسر برای زنان دوره قاجار وجود نداشت و تقدیر آن‌ها ازدواج اجباری بود (تاج‌السلطنه، ۱۳۵۳: ۲۵ و ۲۶). فقط پدر خانواده بود که تعیین می‌کرد دختر باید در چه سنی، با چه کسی و در قبال چه مبلغی ازدواج کند. در این بین، به‌هیچ‌عنوان نظر دختر را نمی‌پرسیدند (کولیور رایس، ۱۳۸۳: ۱۰۳). دختران تا پیش از ازدواج، حتی حق یک گفت‌وگوی ساده را هم با همسر آینده‌شان نداشتند (هولستر، ۱۳۵۵: ۲۴).

کودک‌همسری اجباری سنت رایج آن روزگار بود. اغلب دختران در ده تا یازده‌سالگی به خانه شوهر می‌رفتند و به‌سرعت نیز مادر می‌شدند (پولاک، ۱۳۶۸: ۱۴۱). بعضی از آن‌ها تا پانزده‌سالگی، صاحب فرزندان زیادی می‌شدند. زنان حق نداشتند به کودک‌همسری خود اعتراض کنند؛ چرا که اختیار آن‌ها کاملاً به‌دست مردان خانواده بود. دغدغه پدران برای دخترانشان، نه آموزش آن‌ها، بلکه ازدواج آن‌ها در سریع‌ترین زمان ممکن بود. در همین سنت فرهنگی، بسیاری از مردان، دختران را حتی قبل از رسیدن به سن بلوغ به خانه شوهر می‌فرستادند (دیولافوا، ۱۳۷۱: ۱۹۲). در آن زمان، سواد خواندن و نوشتن برای زنان مسلمان را عیبی بزرگ می‌دانستند؛ چرا که به طرفداران درس خواندن زنان، انگ بایی بودن می‌زدند (ناهید، ۱۳۶۰: ۱۸). به همین دلیل، بسیاری از خانواده‌ها آموزش و تحصیل دخترانشان را ننگ و عار می‌دانستند (نشریه نسوان وطن‌خواه ایران، ۱۳۰۲، ش ۳، ص ۱۸؛ تاج‌السلطنه، ۱۳۵۳: ۱۲). در برخی موارد، زنان باسواد دانش و سواد خود را پنهان می‌کردند تا با شماتت دیگران مواجه نشوند (ساناساریان، ۱۳۸۴: ۷۴). در چنین بستر فرهنگی‌ای، تا پیش از انقلاب مشروطه هیچ مدرسه‌ای نیز برای دختران ساخته نشد (کسروی، ۱۳۶۳: ۲۶۶). در واقع مدرسه‌رفتن فقط حق پسران بود و دختران حق تحصیل نداشتند. زن ایدئال در آن دوران زن تحصیل‌کرده نبود، بلکه زنی بود که به‌سرعت ازدواج می‌کرد و در همان کودکی، فرزندان بسیاری به دنیا می‌آورد. زن ایدئال در عصر قاجار، زنی بود که در کل زندگی خود در خدمت مرد و مطیع و فرمانبردار او بود و هویت و استقلالش را در مقابل شوهر، به‌کلی فراموش می‌کرد (شمیم، ۱۳۸۷: ۳۵۴).

در چنین شرایطی که فرهنگ مسلط، زنان را به محاق برده بود، اولین نشانه‌های جنبش زنان در ایران، بعد از انقلاب مشروطه در حدود سال ۱۲۸۵ شکل گرفت. پیروزی انقلاب مشروطه، به تضعیف استبداد سیاسی و تقویت جامعه مدنی منجر شد. یکی از نمودهای توانمندشدن جامعه مدنی، گسترش نشریات و فعالیت روزنامه‌نگاری در آن دوران بود (آبراهامیان، ۱۳۸۹: ۹۳). این دوره تاریخی، با گسترش اندیشه‌های جدید در کشور و فرصت کنشگری در سطح گسترده‌تر، سرآغاز بیداری زنان در ایران شد (صدیق، ۱۳۵۴: ۳۰۰). در همین دوران، بخشی از زنان روشنفکر به فکر تغییرات اجتماعی به نفع زنان برآمدند و اصلاحات اجتماعی و فرهنگی را در راستای برابری جنسیتی در عرصه‌های مختلف آغاز کردند. مهم‌ترین اقدامات آن‌ها شامل تأسیس مدارس دخترانه، تأسیس نشریات مختلف برای آگاهی زنان جامعه و همچنین تشکیل انجمن‌های زنانه بسیاری برای هم‌اندیشی و اتحاد زنان در مسیر اهداف پیش‌بینی شده بود (آفاری، ۱۳۷۷).

جنبش زنان که ابتدا به همت تعداد محدودی از زنان روشنفکر ایرانی بعد از انقلاب مشروطه آغاز شد، دیری نپایید که به سرعت ابعاد وسیع‌تر اجتماعی یافت. نسل اول این جنبش، عمدتاً از طبقه بالای جامعه برخاستند. بسیاری از آن‌ها با خاستگاه طبقاتی بالای خود توانسته بودند در دوره‌ای که مدرسه رفتن برای دختران ممنوع بود، با معلم خصوصی در خانه یا حضور در مدارس غیرمسلمان آموزش ببینند و از بی‌سوادی مطلق در زمانه خود نجات یابند (ساناساریان، ۱۳۸۴: ۷۳-۷۴). آن‌ها آمده بودند که از فرصت آزادی‌های نسبی پس از مشروطیت بهره بگیرند و علی‌رغم مخالفت شدید اجتماعی با آن‌ها، موقعیت فرودست زنان در جامعه را فعالانه و به شیوه‌های مختلف به چالش بکشند تا دریچه‌ای جدید به روی زنان ایرانی باز کنند. نسل اول جنبش زنان رؤیاهای بزرگی در سر داشتند، ولی گام‌های کوچکی برمی‌داشتند. آن‌ها در قالب نشریات خود، برای حقوق ابتدایی زنان مبارزه می‌کردند؛ اینکه «دختران هم حق دارند همانند پسران درس بخوانند» (نشریه نامه بانوان، ۱۲۹۹، ش ۱، ص ۲) یا «دختران باید کودکی کنند؛ نه اینکه در کودکی ازدواج کنند» (نشریه زبان زنان، ۱۳۳۸، ق، ش ۱۱، ص ۳). همین مطالبات حداقلی زنان برای مردان آن دوران نیز چنان سخت و سنگین بود که تمام‌قد جلوی زنان ایستادند. در جامعه به شدت سنت‌گرای عصر قاجار که زنان از هیچ حقوق اجتماعی برخوردار نبودند، صحبت از حق مدرسه و تحصیل برای زنان، به‌طور آشکارا عملی انقلابی بود که هزینه‌های بسیاری به‌همراه داشت (آفاری، ۱۳۸۵: ۲۵۰). در همین دوره، زنان با تأسیس

انجمن‌های مخفی توانستند فعالیت‌های اجتماعی و رسانه‌ای خود را سازمان‌دهی نسبی کنند و از این طریق، میزان اثرگذاری خود را افزایش دهند (آفاری، ۱۳۷۷).

باین‌حال، برای شناسایی و تحلیل جنبش زنان و دستاوردهای آن در ایران، راهی نیست جز آنکه فعالیت‌ها و مطالبات آن‌ها از نقطه آغازین ظهور خود، ارزیابی و تحلیل شود. اگر تولد جنبش زنان در ایران را بعد از پیروزی انقلاب مشروطه در نظر بگیریم، می‌توانیم اذعان کنیم مطالعه کنش‌های زنان فعال ایرانی که در آن دوره می‌زیستند و برای تحقق برابری‌های جنسیتی در جامعه تلاش می‌کردند، بسیار مهم است. اگرچه زنان در دوره‌های مختلف تاریخی، مطالبات گوناگون و متفاوتی داشته‌اند، شناسایی اولین و کلیدی‌ترین مطالبات آن‌ها در آغاز جنبش نشان می‌دهد زنان، این جنبش را از چه نقطه تاریخی و با چه سطحی از مطالبات آغاز و چه نتایجی کسب کردند. یافته‌ها علاوه بر شناسایی اهداف و دستاوردهای جنبش زنان در عصر مشروطه به‌خوبی نشان می‌دهد بعد از یک مبارزه تاریخی و طولانی در سده اخیر، زنان ایرانی اکنون در چه جایگاهی و با چه دستاوردهایی در مقایسه با نسل‌های پیشین خود قرار دارند و در این مسیر پرفراز و فرود، چه پیشرفت‌هایی حاصل کرده‌اند. این رسالتی است که در پژوهش‌های پیشین کمتر به آن پرداخته شده و پژوهش حاضر تا حد امکان آن را تحلیل و بررسی کرده است. در همین راستا، این مقاله مشخصاً به دنبال پاسخگویی به این سؤال است که مهم‌ترین مطالبات اجتماعی زنان پس از انقلاب مشروطه تا پایان دوره قاجاریه (۱۲۸۵ تا ۱۳۰۴) شامل چه مواردی بود و فرجام این مطالبات برابری‌خواهانه زنان در دوره مذکور چه شد.

پیشینه تجربی پژوهش

مطالعه پیشینه تجربی در حوزه جنبش زنان در ایران، حکایت از تحقیقات گسترده در این عرصه پژوهشی در چند دهه اخیر دارد. پژوهشگران زیادی از منظرهای گوناگونی به این موضوع پرداخته‌اند و دیدگاه‌های مختلفی ارائه داده‌اند. بسیاری از پژوهشگران معتقدند تولد جنبش زنان در ایران را باید از اواخر دوران قاجار و دوران انقلاب مشروطه در نظر گرفت (چراغی، ۱۳۹۳). در همین راستا، برخی پژوهش‌ها به وضعیت جنبش زنان در دوران قاجار پرداختند و تحولات را در نقطه آغازین آن رصد و مطالعه کردند (دهقان حسام‌پور و حماني، ۱۳۹۲؛ ترابی فارسانی، ۱۳۹۳؛ ترابی فارسانی، ۱۳۹۵؛ شفيعی و شفيعی، ۱۳۹۸). برخی دیگر وضعیت جنبش زنان را در «دوران پهلوی» تحلیل و بررسی کردند (یاری، ۱۳۹۰؛ عباسی و موسوی، ۱۳۹۳؛ آدینه‌وند و همکاران،

۱۳۹۶؛ فهندژسعدی و کاوه‌پیشقدم، ۱۳۹۸؛ حسینی و فصیحی، ۱۳۹۸). محققان دیگری نیز وضعیت جنبش زنان در «دوران انقلاب اسلامی» را بررسی و مطالعه کردند (لرستانی، ۱۳۸۲؛ جلالی‌پور، ۱۳۸۵؛ ناصرخاکی و همکاران، ۱۳۹۸). البته بخشی از این پژوهش‌ها نیز وضعیت زنان را در دوره‌های سه‌گانه مذکور، با یکدیگر مقایسه کردند (عطارزاده و مصفا، ۱۳۸۴؛ چراغی، ۱۳۹۳؛ مرکزالمیری و همکاران، ۱۳۹۹؛ علیمردانی و همکاران، ۱۴۰۰). همچنین شماری از محققان دیگر نیز به وضعیت مطالبات جنبش زنان در کشورهای مختلف (پوراحمدی و یاری، ۱۳۸۸؛ توکلی، ۱۴۰۰؛ فاخری و رضایی، ۱۴۰۰؛ میرزایی، ۱۴۰۰)، مقایسه تطبیقی جنبش زنان در ایران با جنبش زنان در سایر کشورهای اسلامی (حاضری و محمدی، ۱۳۹۱؛ چمنی مقدم و همکاران، ۱۳۹۹) یا حتی به مقایسه جنبش زنان ایران با جنبش زنان در کشورهای غربی پرداختند (سیف‌اللهی و غلامی، ۱۳۹۳). برخی دیگر نیز به تحلیل مفهومی از جنبش‌های زنان در دوران معاصر توجه داشتند (پاک‌نیا، ۱۳۸۳؛ آرمی، ۱۳۸۷؛ فهیمی، ۱۴۰۰).

به‌طور خلاصه، پاره‌ای از مهم‌ترین موضوعاتی که در این پژوهش‌ها مورد توجه واقع شد، شامل محورهای زیر بود: برابری حقوق بین زنان و مردان (لرستانی، ۱۳۸۲؛ عباسی و موسوی، ۱۳۹۳؛ مرکزالمیری و همکاران، ۱۳۹۹)، از فمینیسم ایرانی تا فمینیسم اسلامی (چراغی، ۱۳۹۳؛ علیمردانی و همکاران، ۱۴۰۰) فمینیسم دولتی (فهندژسعدی و کاوه‌پیشقدم، ۱۳۹۸)، جنبش حق رأی زنان (پوراحمدی و یاری، ۱۳۸۸؛ علویان و همکاران، ۱۳۹۶)، جنبش زنان و سیاست (مشیرزاده، ۱۳۸۲؛ پاک‌نیا، ۱۳۸۳)، از جنبش سیاسی تا جنبش فرهنگی زنان (طاهری، ۱۳۸۸)، گذار از زن ایدئال سنتی به زن ایدئال مدرن (ترابی فارسانی، ۱۳۹۵)، فمینیسم پسااستعماری (فهیمی، ۱۴۰۰)، مبانی هویتی جنبش فمینیسم (عطارزاده و مصفا، ۱۳۸۴؛ ناصر خاکی و همکاران، ۱۳۹۸)، جنبش زنان و ملی‌گرایی (چمنی‌مقدم و همکاران، ۱۳۹۹)، نقد آموزه‌های فمینیستی از منظر آیات و روایات (فاکر و گل‌گلی، ۱۳۹۰)، تفسیر فمینیستی از متون دینی (میرزایی، ۱۴۰۰)، توسعه جنسیتی و توانمندسازی جنسیتی (حاضری و محمدی، ۱۳۹۱)، تبعیض‌های جنسیتی (شفیعی و شفیع، ۱۳۹۸)، سیاست‌های جنسیتی (حسینی و فصیحی، ۱۳۹۸)، زنان و تجدد آمرانه (آدینه‌وند و همکاران، ۱۳۹۶)، جنبش زنان چپ‌گرا (یاری، ۱۳۹۰)، زنان و امر روزمره (ترابی فارسانی، ۱۳۹۳) و نظایر آن.

از طرفی، مرور پیشینه این مطالعه نشان داد مطالبات جنبش زنان در دوره‌های زمانی مختلف، با یکدیگر متفاوت بوده است. جنبش زنان در هر دوره‌ای از حیات تاریخی خویش،

دغدغه‌های خاص خود را داشته است. در این بین، شناسایی مطالبات اولیه جنبش، مسیر طی شده در دوره‌های بعد را نیز به شکل دقیق‌تری روشن می‌کند. با این حال، مرور پیشینه گویای آن است که اگرچه تولد جنبش زنان در ایران را در اواخر دوران قاجار (و به‌خصوص بعد از مشروطه) دانسته‌اند، کمتر پژوهشی به بررسی مطالبات جنبش زنان در هنگام زایش تاریخی آن توجه داشته است. این همان رسالتی است که پژوهش حاضر قصد دارد به آن بپردازد. در همین راستا، این پژوهش با شناسایی و تحلیل مهم‌ترین مطالبات جنبش زنان در دوران مشروطه، تصویر دقیق‌تری از دغدغه‌ها و خواسته‌های اولین نسل از جنبش زنان در ایران را ارائه می‌کند.

تأملات نظری

جنبش‌های اجتماعی،^۱ ابزار اصلی مشارکت مردم عادی در سیاست عمومی هستند. آن‌ها برای تغییر اجتماعی در جامعه، نیروهایی کلیدی قلمداد می‌شوند. در این بخش، مطالعه حاضر قصد دارد این مسئله را روشن کند که وقتی از مفهومی به نام جنبش‌های اجتماعی زنان حرف می‌زنیم، دقیقاً از چه چیزی صحبت می‌کنیم. در این بخش، ابتدا مفهوم جنبش اجتماعی و ابعاد آن به‌طور کامل تشریح می‌شود و سپس در ادامه نشان داده می‌شود که چرا در این مقاله، فعالیت‌های زنان در دوران مشروطه جنبش اجتماعی نامیده شده است.

تاکنون تعاریف گوناگونی از جنبش‌های اجتماعی ارائه شده که هر یک از منظرهای متفاوتی به آن نگریده‌اند. با این حال، در مطالعه حاضر هنگامی که از مفهوم جنبش اجتماعی سخن گفته می‌شود، تعبیر خاصی از رفتار جمعی، مورد نظر است که با رویکرد دیانی^۲ از جنبش اجتماعی مطابقت دارد. در این پژوهش، منظور از «جنبش اجتماعی»، شبکه‌ای از تعاملات غیررسمی و نسبتاً پایدار بین گروهی از افراد، با هویت جمعی مشترک است که براساس مجموعه‌ای از باورها و عقاید نسبتاً مشابه درباره مسئله‌ای خاص به دنبال اقدام عملی در عرصه عمومی در راستای انجام تغییرات اجتماعی مشخص و یا جلوگیری از تغییرات اجتماعی هستند» (دیانی، ۱۹۹۲). این تعریف از جنبش اجتماعی، برای فهم بهتر نیاز به توضیح و تفصیل بیشتری دارد.

نکته اول اینکه که افراد در یک جنبش اجتماعی، حول یک مسئله و شکاف اجتماعی جمع می‌شوند که آن‌ها را در فشار قرار داده است (هنسلین، ۲۰۱۴^۳: ۴۷۶)؛ بنابراین برای به‌وجود آمدن

1. Social Movements
2. Diani
3. Henslin

جنبش‌های اجتماعی، ابتدا باید مسائل خاصی در عرصه سیاسی، اجتماعی، اقتصادی یا سایر مسائل وجود داشته باشد که مردم را به نارضایتی کافی برای شروع و پیوستن به یک جنبش اجتماعی ترغیب کند (فرانته، ۲۰۱۱: ۴۷۵). این مسائل ممکن است شامل یک اقتصاد متزلزل، نبود آزادی سیاسی یا تبعیض براساس جنسیت، نژاد و قومیت، مذهب یا گرایش جنسی باشد. یکی از شرایط ضروری برای ظهور جنبش‌های اجتماعی، وجود حدی از فشار ساختاری است که موجب عصبانیت، سرخوردگی و نارضایتی جمعی در میان بخشی از جامعه می‌شود. بدون چنین فشار ساختاری، مردم هیچ دلیلی برای اعتراض ندارند و بدین ترتیب جنبش اجتماعی نیز پدید نخواهد آمد (اسملسر، ۱۹۶۲).

نکته دوم اینکه جنبش اجتماعی یک کنش جمعی است و فردی نیست (بروس و یرلی، ۲۰۰۶: ۲۸۴؛ شفر، ۲۰۱۲: ۳۹۵). اگرچه جنبش‌های اجتماعی از نظر اندازه متفاوت هستند، اساساً همه آنها جمعی هستند (ترنر، ۲۰۰۶: ۵۷۸). جنبش‌های اجتماعی، نوعی گروه فشار^۱ محسوب می‌شوند (تیرمن و همکاران، ۲۰۱۵: ۲۸۴). آنها می‌توانند از طریق همکاری داوطلبانه توسط عده زیادی از شهروندان عادی جامعه، فشار جمعی و نسبتاً سازمان‌یافته‌ای را در راستای تغییرات دلخواه خود در سطح جامعه رقم بزنند. جنبش‌ها از گردهم آمدن کم‌و بیش خودانگیخته افرادی حاصل می‌شود که روابطشان از طریق قوانین و رویه‌ها تعریف نشده است، بلکه صرفاً دیدگاه مشترکی به جامعه دارند. یک جنبش اجتماعی معمولاً بزرگ است، ولی مفهوم بزرگی امری نسبی است (اوپ، ۲۰۰۹: ۴۱). برخی از جنبش‌های اجتماعی چندین دهه به طول می‌انجامند و ممکن است صدها هزار عضو را جذب کنند. از طرفی برخی از جنبش‌های دیگر نیز در محدوده یک گروه ثانویه خاص، مانند یک انجمن مذهبی یا یک جامعه محلی عمل می‌کنند و ممکن است فقط تعداد کمی یا چند صد عضو را شامل شوند. جنبش‌های اجتماعی می‌توانند محلی، منطقه‌ای، ملی یا حتی جهانی باشند (کانرلی و همکاران، ۲۰۲۱: ۶۳۱-۶۳۳). بدین معنا که حتی یک کنش جمعی معطوف به هدف در سطح محلی نیز که نسبتاً بادوام و سازمان‌یافته باشد می‌تواند به یک جنبش اجتماعی تبدیل شود. از طرفی، تعیین اندازه دقیق یک جنبش اجتماعی غیرممکن است؛ زیرا عضویت در جنبش‌ها به‌طور رسمی تعریف نمی‌شود. در واقع یکی از ویژگی‌های برجسته یک جنبش اجتماعی، خصلت نیمه‌رسمی ساختار آن است. جنبش‌های اجتماعی، بدون ساختار کاملاً توسعه‌یافته و رسمی، مانند یک انجمن باثبات یا یک

باشگاه، شرکت یا یک حزب سیاسی‌اند. رهبران جنبش‌ها نیز از اقتدار به معنای قدرت مشروع برخوردار نیستند و اعضای جنبش‌ها رسماً معرفی نمی‌شوند.

نکته سوم اینکه جنبش اجتماعی محصول تعاملات نسبتاً پایدار و طولانی است (هیوز و کرولر،^۱ ۲۰۱۰: ۴۴۶). از این رو کنش‌های جمعی که به‌طور دفعی و یکباره و ناشی از انگیزه‌های ناگهانی ظهور یابند (مانند شورش‌ها)، از جنس جنبش اجتماعی قلمداد نمی‌شوند. به‌طور کلی وقتی در یک کنش جمعی، انگیزه‌های کوتاه‌مدت جای خود را به اهداف بلندمدت می‌دهند و ارتباط پایدار و هدفمند بین افراد، جای گروه‌بندی‌های بی‌دوام و بی‌ثبات را می‌گیرد، نتیجه آن احتمالاً یک جنبش اجتماعی است. فعالیت در یک جنبش به‌جای اینکه برای چند ساعت یا چند روز شعله‌ور شود و سپس ناپدید شود، در طول هفته‌ها، ماه‌ها یا حتی سال‌ها ادامه می‌یابد. البته مانند مفهوم بزرگی، مفهوم زمان نیز امری نسبی است. جنبش‌های اجتماعی، یک چرخه حیات زمانی دارند. آن‌ها در بزنگاه‌های تاریخی به‌وجود می‌آیند، رشد می‌کنند، به موفقیت‌ها یا شکست‌هایی دست می‌یابند، در نهایت منحل می‌شوند و دیگر وجود ندارند (تیلی، ۱۹۷۸). گاهی جنبش‌ها در زمان نسبتاً کوتاهی به هدف خود می‌رسند و بدین ترتیب تداومشان بعد از آن بی‌معنا می‌شود؛ مگر آنکه هدف‌های جدیدی برای خود تعریف کنند. گاهی نیز برای رسیدن به هدف اولیه خود، سال‌ها یا دهه‌های زیادی تلاش و مبارزه می‌کنند.

نکته چهارم اینکه جنبش اجتماعی نیز مانند یک گروه، مجموعه‌ای با اهداف، ایدئولوژی‌ها و ارزش‌های مشترک است. اعضای یک جنبش اجتماعی، دارای مجموعه‌ای از باورها، ارزش‌ها و دغدغه‌های نسبتاً مشابهی درمورد یک مسئله خاص هستند (جانستون،^۲ ۲۰۱۴: ۱۲). این ایده‌ها و باورهای مشترک هستند که جنبش‌های اجتماعی را به سمت اهداف خاص خود هدایت می‌کنند (ماسیونیس، ۲۰۱۶: ۴۹۰؛ اگلیتیس و چمبلیس، ۲۰۱۸: ۷۷۱). اعضای یک جنبش، براساس نوع گفتمان فکری‌ای که در آن قرار دارند، مسئله و دغدغه مورد نظرشان را به شکل خاصی می‌بینند و بدین ترتیب راهکارهای مشخصی نیز برای رفع آن در نظر می‌گیرند. به همین دلیل افراد در یک جنبش به تدریج دارای نوعی «هویت جمعی»^۳ می‌شوند (دل‌اپورتا و دیانی، ۲۰۰۶: ۲۰). هویت جمعی در جنبش‌های اجتماعی، اشاره به نوعی احساس مشترک از مابودن دارد که از ارزش‌ها، باورها و احساسات مشترک میان گروهی از افرادی ناشی می‌شود که فعالانه

1. Hughes & Kroehler
2. Johnston
3. Collective Identity

تغییرات اجتماعی یا سیاسی را دنبال می‌کنند، (اسمیتی، ۲۰۰۹). همچنین جنبش اجتماعی علاوه بر ارزش‌ها و باورهای مشترک، هنجارهایی نیز دارد. این هنجارها رفتارهای خاصی را تجویز می‌کنند که نماد وفاداری اعضا به جنبش اجتماعی به‌شمار می‌رود. از طرفی، رعایت این هنجارها به‌همراه شور و احساسی که آن‌ها را تقویت می‌کند، تعهد عاطفی اعضا را به جنبشی قوی‌تر می‌سازد و آن‌ها را از افراد غیرعضو متمایز می‌کند (فلام و کینگ، ۲۰۰۵).

نکته پنجم اینکه جنبش‌های اجتماعی، در عرصه عمومی و در سطح جامعه نمود و بروز عینی دارند. آن‌ها اندیشه‌های خود را به شیوه‌های گوناگون در سطح جامعه مطرح می‌کنند و از این طریق، اعتراض به مسئله خاصی را علنی می‌سازند. باین‌حال، جنبه بیرونی و اعتراضی جنبش‌ها لزوماً به‌معنای کنش خیابانی آن‌ها نیست. بسیاری از جنبش‌ها، اغلب از طریق رسانه‌ها برای آگاهی‌بخشی عمومی از مسئله‌ای خاص و بسیج مردمی بهره می‌گیرند (داونینگ، ۲۰۱۰).

نکته ششم اینکه جنبش‌های اجتماعی به‌طور ذاتی با «تغییرات اجتماعی» مرتبط هستند (کورگن و آتکینسون، ۲۰۱۸: ۵۵۴). رفتار اعضای جنبش‌های اجتماعی منعکس‌کننده این ایمان است که افراد به‌طور جمعی، اگر خود را وقف دستیابی به یک هدف سازند، می‌توانند تغییرات اجتماعی را ایجاد یا از آن جلوگیری کنند (تیشلر، ۲۰۱۱: ۴۲۶). برخی جنبش‌ها به دنبال تغییر اجتماعی‌اند و در راستای آن تلاش می‌کنند. برخی برعکس، با این هدف تشکیل شده‌اند که جلوی تغییرات اجتماعی را بگیرند (کندال، ۲۰۱۲: ۵۵۱). در این راستا، جنبش‌های اجتماعی می‌توانند جنبش‌های متقابل خود را نیز ایجاد کنند؛ برای مثال، «جنبش‌های طرفدار حق انتخاب»^۱ در آمریکا به دنبال تغییرات حقوقی در قانونی‌سازی سقط جنین، با تأکید بر حق انتخاب مادر برای نگه‌داشتن فرزند یا سقط او شکل گرفته است (پیچ، ۲۰۱۲). در مقابل، «جنبش‌های طرفدار حق حیات»^۲ بر حق زندگی و حیات برای جنین تأکید دارند و با جنبش حق انتخاب و سقط جنین آزادانه مبارزه می‌کنند (مونسون، ۲۰۰۹).

در بالا، جنبش اجتماعی و ابعاد مفهومی آن به تفصیل توضیح داده شد. باین‌حال، مطالعه درباره جنبش اجتماعی و ابعاد آن نشان می‌دهد وضعیت زنان در دوران بعد از انقلاب مشروطه در ایران، گویای ظهور نوعی جنبش اجتماعی زنان در شکل‌های اولیه آن است. طبق توضیحات

در مورد مفهوم جنبش اجتماعی، کنش اجتماعی زنان در دوران مشروطه را می‌توان با ویژگی‌های زیر توصیف کرد:

۱. برای اولین بار بعد از انقلاب مشروطه، گروهی از زنان ایرانی که عمدتاً خاستگاه طبقاتی بالایی داشتند، ظهور کردند که حول یک مسئله و دغدغه خاصی به نام جنسیت جمع شده بودند. آن‌ها به دنبال برابری فرصت‌ها و امکانات برای همه مردم بدون توجه به جنسیت بودند. این در حالی بود که زنان در آن دوران از انواع تبعیض‌های جنسیتی در عرصه‌های مختلف رنج می‌بردند. آن‌ها ناقص‌العقل و ضعیفه قلمداد می‌شدند (ملک‌زاده، ۱۳۸۲: ۷۶؛ دوگوبینو، ۱۳۸۳: ۳۱۳؛ نشریه نامه بانوان، ۱۲۹۹، ش ۱۰، ص ۲؛ نشریه تمدن، ۱۳۲۵ ق، ش ۱۲، صص ۳-۴). این امر موجب نارضایتی در میان تعداد زیادی از زنان در جامعه قاجاری شده بود. این نارضایتی تا حدی ریشه در این داشت که زنان در مقایسه با مردان، در دستیابی به بسیاری از فرصت‌ها و امکانات، احساس محرومیت و تبعیض می‌کردند. شکل‌گیری احساس محرومیت، نارضایتی و سرخوردگی جنسیتی، تجربه‌ای مشابه در بین عده‌ای از زنان بود که به ایجاد نوعی هویت جمعی مشترک در بین آن‌ها منجر بود.
۲. این دسته از زنان، هرچند تعدادشان محدود بود، در قالب کنش‌های جمعی و نسبتاً سازمان‌یافته و هدفمند عمل می‌کردند. در همین راستا، در دوران مشروطه چندین انجمن مخفی زنانه شکل گرفت که مطالبات زنان را دنبال می‌کرد. برخی از این انجمن‌ها دارای نشریات و روزنامه‌های مختلف بودند و مطالبات زنان را به شیوه‌های متفاوت مطرح می‌کردند. انجمن‌های زنانه از روابط بین‌فردی در بین خود، برای تقویت وحدت گروهی بهره می‌گرفتند. آن‌ها گروه‌های مختلفی از زنان را تشویق می‌کردند تا در جلسات مختلف به‌طور مرتب یکدیگر را ملاقات کنند و پیوندهای شخصی ایجاد کنند و جلسات هم‌اندیشی و همفکری با هم داشته باشند. این فعالیت‌ها سبب می‌شد خطر احساس انزوا و تنهایی که ممکن بود اعضای پراکنده زنان را دچار یأس و ناامیدی از همراهی با جنبش کند، تا حد زیادی کاهش یابد (آفاری، ۱۳۷۷).
۳. جنبش اجتماعی زنان در دوران مشروطه، جنبشی نسبتاً پایدار بود. آن‌ها با تأسیس اولین مدارس زنان در سال ۱۲۸۵ شروع به شکل‌گرفتن کردند. با این حال، بروز عینی و اجتماعی آن، بعد از تأسیس اولین نشریات زنان، از سال ۱۲۸۹ ش شروع شد و تا سال ۱۳۱۲ که آخرین نشریه زنان در دوران رضاشاه تعطیل شد، ادامه داشت.

۴. نسل اول جنبش زنان دارای مجموعه‌ای از باورها و ایدئولوژی‌های نسبتاً مشترک بود که مسیر جنبش را هدایت می‌کرد. آن‌ها بر ایده «فروستی زنان» در خانه و در جامعه و «ستم جنسیتی» تأکید می‌کردند. عامل انقیاد زنان را پدرسالاری و سلطه جنسیتی مردان می‌دانستند.^۱ اولین گام مبارزه برای تغییر وضع موجود را نیز افزایش آگاهی و سواد زنان جامعه می‌دانستند. در این راستا، نشریات زنان و انجمن‌های زنانه به آگاهی‌بخشی عمومی به زنان و حتی مردان جامعه پرداختند تا از این طریق، حمایت‌های اجتماعی بیشتری به دست آورند. تجربه فروستی جنسیتی به مثابه درد مشترک بین زنان آن دوران، نوعی هویت مشترک را نیز برای آن‌ها پدید آورده بود؛ به نحوی که به دنبال نوعی کنش جمعی زنانه برای تغییر وضع موجود بودند. در همین راستا، برخی نشریات زنان (مانند نشریه زبان زنان) حتی از پذیرفتن مقاله‌های مردان پرهیز می‌کردند و صرفاً مطالب زنان را منتشر می‌ساختند و دغدغه‌های آنان را بازتاب می‌دادند.

۵. جنبش زنان در دوران مشروطه، اگرچه حضور خیابانی برجسته‌ای نداشت، حضور اجتماعی ملموسی داشت. بعد از تأسیس نشریات زنان، از سال ۱۲۸۹ به بعد حضور رسانه‌ای آن‌ها در جامعه شروع شد و در سال‌های بعد، نشریات بیشتری از زنان انتشار یافت. آن‌ها دغدغه‌های خود را نه الزاماً از طریق کنش خیابانی، بلکه از طریق فعالیت رسانه‌ای و آموزشی دنبال می‌کردند و دغدغه‌ها و مطالبات خود را در سطح جامعه منتشر می‌ساختند. در این میان، انجمن‌های زنان نیز مانند بازوی میدانی و فکری آن‌ها، برای تحقق اهداف مورد نظر کمک می‌کردند (ساناساریان، ۱۳۸۴).

۶. نسل اول جنبش زنان در دوران مشروطه به دنبال تغییرات اجتماعی در سطح جامعه بود. آن‌ها به دنبال تغییر در نظم جنسیتی حاکم بودند که از قبل در جامعه پدرسالار عصر قاجار ایجاد شده بود و فروستی زنان را امری طبیعی و ابدی جلوه می‌داد. در این راستا، نسل اول جنبش زنان، مطالبات مختلفی مانند رفع تبعیض جنسیتی در حوزه‌های گوناگونی نظیر آموزش، خانواده یا حتی در عرصه مشارکت سیاسی را به شیوه‌های مختلف دنبال می‌کردند.

با این توصیف می‌توان گفت در دوران مشروطه جامعه با نوعی جنبش زنان ایرانی روبه‌رو بود. این جنبش، بعد از شکل‌گیری انقلاب مشروطه و آزادی‌های سیاسی و اجتماعی بعد از آن،

۱. رک: نشریه عالم نسوان، ۱۳۰۰، ش ۲، ص ۲۴؛ نشریه‌نامه بانوان، ۱۳۰۰، ش ۱۳، ص ۴؛ نشریه جهان زنان، ۱۳۰۰، ش ۳، ص ۲۲.

امکان ظهور و بروز یافت. آن‌ها از همین فرصت تاریخی که انقلاب مشروطه برای آن‌ها فراهم آورد، برای رقم‌زدن کنش‌هایی جمعی بهره گرفتند که توانست سرنوشت زنان را در نسل‌های متعدد، دستخوش تغییر و تحول کند. مقاله حاضر می‌کوشد که مهم‌ترین مطالبات و دستاوردهای نسل اول جنبش زنان در عصر مشروطه را بازتاب دهد.

روش

این پژوهش مهم‌ترین مطالبات زنان در عصر مشروطه را شناسایی و واکاوی می‌کند و با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی انجام گرفته است. در این راستا، مجموعه‌ای از خاطرات، سفرنامه‌ها، نشریات و اسناد تاریخی از دوره قاجار مطالعه و واکاوی عمیق شدند تا مهم‌ترین مضامین آن‌ها در حوزه مطالبات زنان در عصر مشروطه، شناسایی و تحلیل شود. در این پژوهش، با مراجعه به ترکیبی از منابع دست‌اول^۱ و منابع دست‌دوم^۲ از دوران مشروطه، به جمع‌آوری اطلاعات و شواهد گوناگونی در زمینه فعالیت زنان مبادرت شد تا از این طریق بتوان به تصویری از اقدامات زنان ایرانی در این دوره تاریخی دست یافت. منظور از منابع دست‌اول در این نوشتار، منابع و اسنادی است که از افرادی که در دوران قاجار یا نزدیک به آن می‌زیسته‌اند، ثبت شده و به دست ما رسیده است. کتاب‌ها، نشریات، اسناد و خاطرات باقی‌مانده از مردمان در آن دوران شامل این دسته می‌شوند. منابع دست‌دوم نیز شامل کتب و منابع تحلیلی گوناگونی بوده است که براساس منابع دست‌اول از دوره قاجار نوشته شده‌اند. پژوهش حاضر تا حد ممکن از منابع دست‌اول برای مطالعه خود بهره گرفته، ولی برای تکمیل اطلاعات و تحلیل‌ها، به منابع دست‌دوم تاریخی نیز رجوع کرده است.

یافته‌های پژوهش

مطالعه منابع و اسناد تاریخی در عصر قاجار و تحلیل مضامین آن‌ها نشان می‌دهد پرتکرارترین خواسته‌های زنان را که آن‌ها در این دوران به شیوه‌های مختلف بیان می‌کردند، می‌توان در قالب سه مطالبه اصلی و کلیدی خلاصه کرد: «مبارزه برای حق آموزش و تحصیل»، «مبارزه برای تغییر قوانین خانواده» و «مبارزه برای دستیابی به حق رأی». بسیاری از مطالبات زنان، در قالب این

محورهای سه‌گانه جای می‌گرفتند. این تحقیق، در ادامه به تشریح این مطالبات می‌پردازد و آن‌ها را بیشتر واکاوی و تحلیل می‌کند.

مبارزه برای حق آموزش و تحصیل

اولین و اساسی‌ترین مطالبه زنان در عصر مشروطه، تلاش برای کسب حق آموزش و تحصیل دختران بود. حق تحصیل برای دختران اگرچه در دوران کنونی به امری بدیهی بدل شده است، در عصر قاجار چنین نبود؛ به طوری که اتفاقاً نداشتن این حق، امری طبیعی و بدیهی بود. در عصر قاجار، مطالبه‌گری برای آموزش زنان، به صورت آشکارا عملی برخلاف سنت رایج قلمداد می‌شد؛ سنتی که مردان را به طور کامل حاکم بر سرنوشت زنان ساخته بود. ایدئولوژی پدرسالاری در دوره قاجار چنان فراگیر بود که غالب زنان، سلطه مردان را بر خود تقدیری ابدی می‌پنداشتند (ساناساریان، ۱۳۸۴: ۳۱). این ایدئولوژی، نظم جنسیتی مسلط را توجیه می‌کرد و به آن مشروعیت می‌داد که مردان به مثابه فرادستان بر زنان به مثابه فرودستان حاکم بودند. در این دوره تاریخی که عمده زنان، سواد خواندن و نوشتن هم نداشتند، عملاً از آگاهی جنسیتی در سطوح بالا نیز محروم مانده بودند و به راحتی مقهور ایدئولوژی‌های مسلط مردسالار می‌شدند و به همین طریق، نظم جنسیتی موجود تداوم می‌یافت. مطالبه تغییر وضعیت موجود، نیازمند آگاهی از نابرابری و تبعیض‌های سیستماتیک توسط زنان بود. زنان فقط از این طریق می‌توانستند به دگرگون ساختن وضعیت موجود بیندیشند و در آن مسیر قدم بردارند.

در این شرایط، زنان برای مقاومت در مقابل فرهنگ پدرسالار، راهی جز افزایش آگاهی جنسیتی نداشتند. این آگاهی از طریق تلاش برای ارتقای سواد زنان تحقق می‌یافت. به عبارتی توانایی خواندن و نوشتن شرط اولیه مقاومت زنان تلقی شد. از این رو زنان روشنفکر در آن دوران، از حامیان اصلی احداث مدارس دخترانه بودند. زنان در نشریات خود که همگی بعد از انقلاب مشروطه تأسیس شدند، بر اولین و اساسی‌ترین خواسته‌ای که تأکید می‌کردند، حق تحصیل و آموزش برای دختران بود.^۱ فعالان نسل اول جنبش زنان شاید به خوبی می‌دانستند که دستیابی به

۱. برای مثال بنگرید به: نشریه دانش، ۱۳۲۸ ق، ش ۱: ص ۲؛ نشریه زبان زنان، ۱۳۳۸ ق، ش ۱۱، ص ۴؛ نشریه نامه بانوان، ۱۲۹۹، ش ۳، ص ۲؛ نشریه جهان زنان، ۱۳۰۰، ش ۵، ص ۹؛ نشریه نسوان وطن‌خواه ایران، ۱۳۰۲، ش ۲، ص ۵؛ نشریه نامه فرنگستان، ۱۳۰۳، ش ۲، ص ۵۹.

حق تحصیل، با ایجاد آگاهی و انباشت سرمایه فرهنگی که با خود به همراه می آورد، زمینه‌های اجتماعی را برای مطالبات بیشتر در مراحل بعدی فراهم می‌کند (احتشام السلطنه، ۱۳۶۷: ۳۱۵).

با این حال، مطالبه برای حق تحصیل زنان در شرایطی انجام می‌گرفت که تا پیش از پیروزی انقلاب مشروطه در سال ۱۲۸۵، اساساً مدرسه‌ای برای تحصیل دختران مسلمان در ایران وجود نداشت. فقط تعداد اندکی مدارس دخترانه برای دختران اقلیت‌های دینی (مسیحی، یهودی و زرتشتی) برقرار بود (بامداد، ۱۳۴۷: ۴۵). خانواده‌های ایرانی نیز که اغلب مسلمان بودند دختران خود را به این مدارس نمی‌فرستادند؛ چرا که نگران بودند دختران آن‌ها دینشان را در این مدارس از دست بدهند (آفاری، ۱۳۸۵: ۲۳۹). از طرفی فرهنگ آن دوران چنان بود که خروج دختران را از خانه موجب فساد در جامعه می‌دانستند و تا حد ممکن از آن جلوگیری می‌کردند. بدین ترتیب تمایلی به ساخت مدرسه برای دختران وجود نداشت تا بهانه خروج آن‌ها از خانه کمتر شود. فرهنگ مسلط در آن دوران، بهترین کار را برای دختران، ازدواج در سنین بسیار پایین و سپس خانه‌داری و فرزندپروری برای شوهر می‌دانست (شمیم، ۱۳۸۷: ۳۵۴). به همین دلیل بسیاری از دختران ایرانی، پیش از انقلاب مشروطه از تحصیل باز مانده بودند. این در حالی بود که پسران از سال‌ها قبل از انقلاب مشروطه نیز می‌توانستند به مدرسه بروند؛ به نحوی که تا پیش از انقلاب مشروطه، فقط در شهر تهران، ۳۶ مدرسه پسرانه وجود داشت (رضوانی، ۱۳۴۵: ۴۵). این وضعیت گویای آن بود که نوعی تبعیض جنسیتی سیستماتیک در نهاد آموزش بین دختران و پسران برقرار شده بود. معدود دختران مسلمان ایرانی نیز که پیش از انقلاب مشروطه باسواد بودند از طریق حضور در مدارس اقلیت‌های مذهبی یا از طریق معلم‌های خانگی باسواد شده بودند. هر دو دسته نیز معمولاً از میان طبقات بالای فرهنگی و اقتصادی جامعه بودند (شیل، ۱۳۶۸: ۸۹).

در آن دوران، تعداد معدودی از خانواده‌ها که به اهمیت درس خواندن دختران پی برده بودند، ولی امکان رسمی و قانونی برای تحصیل دخترانشان وجود نداشت، سعی می‌کردند با هر حيله‌ای، دختران خود را در مدارس پسرانه ثبت‌نام کنند. آن‌ها برای اینکه بتوانند دختران کوچک خود را در مدارس پسرانه ثبت‌نام کنند، گاه مجبور می‌شدند نام پسرانه برایشان انتخاب کنند، لباس مبدل پسرانه بر تنشان کنند و آن‌ها را از این طریق به مدرسه بفرستند؛ برای مثال، در سال ۱۲۷۹، خانم «خدیدجه افضل وزیری»، دختر هشت‌ساله بی‌بی‌خانم استرآبادی را -که در سال‌های بعد از مشروطه، از اولین مؤسسان مدرسه دخترانه در ایران شد- این چنین به مدرسه پسرانه فرستادند:

«اسم اصلی من ملوک بود. گذاشتند میرزا علی اصغر خان! بعد یک شلواری هم برایم تهیه کردند. گیس هام رو قیچی کردند. من رو به صورت پسر درآوردند. دوتا سوراخ گوشم رو نخ کردند توش. یک کتاب زیر بغلم کردند و من رو روانه کردند با برادرها تو کوچه. از در کوچه که من بیرون می رفتم، خب تو اهل محل ما شاخص بودیم، پدرم هم حالا سرتیپ شده بود. وقتی می رفتیم گفتند خب این پسر کوچولو کجا بود که درآمد؟! این که تا حالا نبود! یکی یکی به هم نگاه می کردند! مخصوصاً قوم و خویش های ما که تو اون محله منزل داشتند. بچه های خود این ها هم کلاسی های بچه های ما بودند. از توی کوچه گفتند اسم این چیه؟! بچه های ما گفتند میرزا علی اصغر خان! گفتند خب این کجا بود تا الان که حالا پیدا شد؟! گفتند دیگه پیدا شد، شما چیکار دارید؟ با همه این حرف ها ما رفتیم مدرسه. تا چند روز مدرسه می رفتم. یکی از برادرهای من فتحعلی خان بود. اون هم خودش از شاگردهای مدرسه ابتدایی بود. این برادر، منو پهلوی دست خودش نشاند. البته موقع تنفس، وقتی می اومدم بیرون، برادرها می گفتند ملوکی! ملوکی! منم سریع می گفتم من علی اصغر! شاگردهای دیگه تعجب می کردند و بالاخره فهمیدند و گفتند این دختره. خلاصه رسوایی به بار آمد. در آخر مدیران مدرسه، من را جواب کردند. من خانه آمدم با گریه و زاری و دیگه چاره نبود.»^۱

این ها گویای محدودیت های شدید تحصیل و آموزش برای دختران تا پیش از انقلاب مشروطه (۱۲۸۵) است. تنها بعد از انقلاب مشروطه بود که اولین مدارس ابتدایی برای آموزش دختران مسلمان در تهران باز شد که آن هم با سختی ها و مخالفت های بسیار همراه بود (کسروی، ۱۳۶۳: ۲۶۶). در آن دوران، دولت وقت از مدرسه سازی برای دختران حمایت مالی نمی کرد (نشریه نامه فرهنگستان، ۱۳۰۳، ش ۶، ص ۲۶۰). بازاریان، ثروتمندان و عموم مردم نیز نه تنها در این مسیر همراهی نمی کردند، بلکه گاهی با آن به مخالفت نیز برمی خاستند؛ بنابراین امکان تأمین بودجه دولتی یا حتی کمک های مردمی برای تأسیس مدارس دخترانه نیز تقریباً وجود نداشت. زنان ایرانی در این شرایط، بیش از آنکه چشم به راه حمایت های دولت یا کمک های قانونی بمانند، با تکیه بر توانمندی های خویش، با شیوه های خلاقانه به تأسیس و اداره اولین مدارس دخترانه همت گماشتند (آفاری، ۱۳۸۵: ۲۳۹). در این میدان، ابتکار استفاده از خانه های شخصی، برای سازمان دهی مدارس یکی از شیوه های مقاومت زنان در مواجهه با صاحبان قدرت بود. در آن

۱. رک: آرشیو برخط «دنیای زنان در عصر قاجار»، وابسته به دانشگاه هاروارد، خاطرات خدیجه افضل وزیری، از مجموعه «مهلتا ملاح»: سند شماره ۱۴۱۲۹۸۵۹، صفحه ۴، بهمن ۱۳۵۳.

دوران، اولین مدارس دختران در خانه‌های مؤسسان این مدارس، شکل گرفت. از این رو اتاق‌های خانه‌ها، کلاس‌های درس شد (نشریه شکوفه، ۱۳۳۳ ق، ش ۳، ص ۲).

با این حال، سنت فرهنگی برای تحصیل نکردن دختران در آن دوران چنان قوی بود که با تأسیس مدارس دخترانه به هر شکلی مخالفت می‌شد (محبوبی، ۱۳۵۷: ۴۱۲). هنگامی که بی‌بی‌خانم استرآبادی در سال ۱۲۸۵ اولین مدرسه دخترانه در تهران را به نام «مدرسه دوشیزگان» برای دختران ۷ تا ۱۲ ساله در خانه خود تأسیس کرد تا به آن‌ها تاریخ و جغرافیا و ریاضیات و علوم جدید بیاموزد، مدرسه رفتن دختران چنان در آن دوران امری غریب بود که با تأسیس مدرسه، به سرعت صدای اعتراض‌ها بلند شد. یکی از روحانیون به نام سید علی شوشتری اعلام کرد که «دوشیزه» به معنای باکره است و باکره شهوت‌انگیز است. او بی‌بی‌خانم استرآبادی، مدیر مدرسه را به ترویج مفاسد دینی متهم کرد؛ چرا که خانه‌اش محل رفت‌وآمد هنرمندانی بود که در آنجا تار می‌زدند. شوشتری تأسیس مدرسه دوشیزگان را نیز در راستای ترویج بی‌دینی و اشاعه فحشا قلمداد کرد و به همین دلیل، بی‌بی‌خانم را تکفیر کرد.^۱ در همان زمان، شیخ فضل‌الله نوری در حرم عبدالعظیم بر سر منبر فریاد برآورد که وای بر این کشور اسلامی که در آن دبستان دوشیزگان باز کرده‌اند. حاضران با شنیدن این سخنان زار می‌زدند و به شدت می‌گریستند^۲ (ملاح، ۱۳۸۵: ۲۷). بعد از این سخنان، طرفداران شیخ برافروخته شدند، به مدرسه حمله کردند و مدرسه هم به سرعت تعطیل شد (قویمی، ۱۳۵۲: ۱۳۲). در این بین، دولت هم به دلیل مخالفت‌های موجود در میان برخی روحانیون و نیروهای سنتی بازار، تقریباً هیچ حمایتی از زنان نکرد. با افزایش تقاضا برای تأسیس مدارس دخترانه مختلف توسط زنان، این بار شیخ فضل‌الله نوری فتوا داد که «تأسیس مدارس دخترانه، خلاف شرع اسلام است» (ناهدی، ۱۳۶۰: ۱۹). با این فتوا، مبارزه با مدارس دخترانه برای پیروان شیخ فضل‌الله به یک تکلیف دینی بدل شد و کار زنان روشنفکر برای ساخت مدارس دخترانه سخت‌تر شد؛ چرا که سنت حاکم، با هر مدرسه‌سازی برای دختران به مبارزه برمی‌خاست. در آن زمان مدرسه رفتن و درس خواندن زنان

۱. رک: آرشیو برخط «دنیای زنان در عصر قاجار» وابسته به دانشگاه هاروارد، خاطرات خدیجه افضل وزیری؛ معلم مدرسه دوشیزگان و دختر بی‌بی‌خانم استرآبادی، از مجموعه «مه‌لقا ملاح»: سند شماره ۱۴۱۲۹۸۵۹، صفحات ۱۰، ۱۱ و ۲۳، بهمن ۱۳۵۳.

۲. رک: فایل صوتی خاطرات «مه‌لقا ملاح» نوه بی‌بی‌خانم استرآبادی در آرشیو برخط «دنیای زنان در عصر قاجار» وابسته به دانشگاه هاروارد، سند شماره ۱۴۱۲۹۸۱، خرداد ۱۳۹۳.

را نماد بی‌حیایی زنان می‌دانستند که خطر تکفیر آنان را به‌همراه داشت. فشار فرهنگی به این دسته از زنان به‌جایی رسیده بود که به دختران محصل و معلمان آن‌ها در خیابان‌ها حمله‌ور می‌شدند، به‌صورت آن‌ها آب دهان می‌انداختند و آن‌ها را بی‌عفت خطاب می‌کردند (نشریه شکوفه، ۱۳۳۲ ق، ش ۸، ص ۳؛ آفاری، ۱۳۸۵: ۲۵۰).

بعد از تجربه تعطیلی مدرسه بی‌بی‌خانم استرآبادی، زنان روشنفکر دیگری که به‌دنبال مدرسه‌سازی برای دختران بودند، از این حادثه عبرت‌های فراوان گرفتند. آن‌ها در مسیر خود خاموش نشدند، بلکه صرفاً این‌بار آموختند که باید پیچیده‌تر عمل کنند؛ برای مثال، طوبی آزموده که در سال ۱۲۸۶ و چند ماه بعد از تعطیلی مدرسه دوشیزگان به‌دنبال تأسیس مدرسه‌ای دخترانه در خانه خود بود، برای خنثی کردن مخالفت‌ها و تبلیغات سنت‌گرایان و عامه مردم، از تاکتیک‌های مقاومت مختلفی بهره گرفت. در این میان، تغییر عناوین درسی، یکی از این تاکتیک‌ها بود. او اعلام کرده بود که به‌غیر از دروس علم جدید، دروس دینی و آموزش قرآن نیز در تمام کلاس‌ها تدریس می‌شوند. از طرفی، عبارات و جملات بزرگان دینی را به دیوارهای مدرسه زد تا مدرسه در نگاه مخاطبان، جنبه دینی‌تری به خود بگیرد و متدینان از تأسیس این مدرسه برای کودکان برآشفته نشوند و درصدد تعطیلی آن برنیایند. او از این طریق توانست با اتهام ترویج بی‌دینی توسط مدرسه مقابله کند. همچنین طوبی آزموده با ترتیب‌دادن مجالس روضه‌خوانی چند بار در سال، تبلیغات مغرضانه مخالفان تحصیل دختران را تا حد زیادی خنثی کرد (بامداد، ۱۳۴۷: ۴۲). از طرفی، او از تجربه مدرسه دوشیزگان درس دیگری نیز گرفته بود؛ چرا که برخی مردان به دبستان دوشیزگان به این دلیل ایراد گرفته بودند که نام این مدرسه تحریک‌آمیز است. به همین دلیل او نام مدرسه را حساب‌شده انتخاب کرد و آن را «ناموس» نام‌گذاری کرد که نمایانگر غیرت مردان ایرانی باشد (ساناساریان، ۱۳۸۴: ۶۹). به‌تدریج مقاومت از طریق تغییر عناوین درسی و تغییر نام مدرسه و سردادن شعارهای دینی در محیط مدرسه جواب داد و به این شکل، مدرسه دخترانه ناموس توانست پابرجا باقی بماند. طوبی آزموده با همین شیوه و راهبرد حساسیت‌زدایی از جامعه مذهبی، به‌تدریج کار خود را توسعه داد؛ به‌طوری‌که بعدها این مدرسه به چندین مدرسه دخترانه گسترش یافت.

صدیقه دولت‌آبادی نیز در همین دوران، دبستانی را برای دختران به نام «مکتب‌خانه شرعیات» در اصفهان تأسیس کرد (دولت‌آبادی، ۱۳۷۷: ۶). با این حال، او نیز از تهدید و ضرب‌وجرح و بازداشت از سوی نیروهای مذهبی مخالف تحصیل دختران و نیروهای دولتی

همسو با مخالفان در امان نبود، اما به آرامی و با بهره‌گیری از روش‌های مختلف به کار خود ادامه داد. این مدارس اولیه، به تدریج راه را برای تأسیس مدارس دیگر هموار کردند؛ به گونه‌ای که در سال‌های بعد، در کشور مدارس گوناگونی توسط زنان و مردان روشنفکر، برای تحصیل دختران تأسیس شد. همچنین انجمن‌ها و تشکل‌های زنان از سال ۱۲۸۹ به بعد، تأسیس مدارس دخترانه رایگان برای دانش‌آموزان بی‌بضاعت را نیز در دستور کارشان قرار دادند و گاهی برای این دانش‌آموزان لباس و لوازم تحصیل رایگان نیز فراهم می‌کردند (نشریه دانش، ۱۳۲۸ ق، ش ۴، ص ۲).

بعد از گذشت یک دهه از تأسیس غیررسمی اولین مدرسه دخترانه در ایران، به تدریج فضای عمومی و فرهنگی برای پذیرش این گونه مدارس مهیاتر شد تا اینکه چهارده سال بعد از پیروزی مشروطه، دولت نیز به طور جدی وارد فضای مدرسه‌سازی برای آموزش دختران شد. تا پیش از آن، اغلب مدارس دخترانه را زنان تأسیس می‌کردند. با این حال، در سال ۱۲۹۷، فشارها و درخواست‌های فعالان زن برای تأسیس مدارس دخترانه دولتی و رایگان به ثمر رسید و با تصویب هیئت دولت، چند مدرسه رایگان و دولتی دخترانه در تهران آغاز به کار کرد که آموزش دختران را در سطحی گسترده‌تر فراهم می‌ساخت (ساناساریان، ۱۳۸۴: ۶۹).

هر مدرسه‌ای که تأسیس می‌شد، فرهنگ سنتی مبارزه با تحصیل دختران را بیش از پیش تضعیف می‌ساخت و راه را برای تحصیل دختران بیشتری فراهم می‌ساخت؛ به طوری که تا اواخر قاجار، در مجموع ۵۸ مدرسه دخترانه و بیش از ۳۲۰۰ دختر، در این مدارس در شهر تهران و برخی شهرهای دیگر مشغول به تحصیل بودند (نشریه زبان زنان، ۱۳۳۸ ق، ش ۱۲، ص ۱). با این حال، تا پایان دوره قاجار، رفتن دختران به مدرسه، اجباری نبود. اغلب این مدارس نیز رایگان نبود. از طرفی، دولت اگرچه در سال‌های آخر تا حدی همراه شده بود، همچنان خود را موظف به ساخت مدارس و توسعه آموزش برای دختران نمی‌دانست، بلکه مدرسه‌سازی را عمدتاً روشنفکران جامعه انجام می‌دادند. در نهایت تا پایان دوره قاجار، حدود کمتر از ۳ درصد از دختران ایرانی توانسته بودند سوادی در حد خواندن و نوشتن را بیاموزند (ساناساریان، ۱۳۸۴: ۲۹). تأسیس مدارس ابتدایی برای دختران و عمومی شدن (و نه اجباری شدن) آموزش زنان را می‌توان بزرگ‌ترین موفقیت فعالان زن در دوران پس از انقلاب مشروطه دانست که به بسیاری از دستاوردهای دیگر در سال‌های بعد برای آن‌ها منجر شد (آفاری، ۱۳۸۵: ۲۴۳).

مبارزه برای تغییر قوانین خانواده

یکی دیگر از میدان‌های مقاومت زنان در اواخر دوران قاجار، مبارزه با قوانین تبعیض‌آمیز در حوزه خانواده بود که در قالب مطالب مختلف در نشریات و کتب زنان در آن دوره انتشار می‌یافت. اعتراض به برخی قوانین نابرابر در ازدواج، از جمله سهولت طلاق زنان توسط شوهران، چندهمسری مردان، کودک‌همسری دختران و ازدواج‌های اجباری در بین آنان، از مهم‌ترین انتقادهایی بود که از سوی مدافعان حقوق زنان در دوران مشروطه مطرح می‌شد (نشریه نامه بانوان، ۱۲۹۹، ش ۵، ص ۴؛ نشریه زبان زنان، ۱۳۳۸، ق، ش ۳۱، ص ۴؛ نشریه جهان زنان، ۱۳۰۰، ش ۵، ص ۲۵؛ نشریه نامه فرنگستان، ۱۳۰۳، ش ۲، ص ۶۲). در آن دوره، چنان‌که افضل وزیری روایت می‌کند: «مردها مثل ریگ زن می‌گرفتند، دلشان را می‌زد و طلاق می‌دادند. هیچ‌گونه ضابطه‌ای وجود نداشت. هیچ‌گونه حقی برای زن منظور نمی‌شد. هیچ‌وقت در این گرفتن و جداسدن، نظر زن را جویا نمی‌شدند» (مهرانگیز ملاح، ۱۳۸۵: ۲۲).

این‌ها موجب شد به تدریج تغییر قوانین در حوزه خانواده، به یک مطالبه فراگیر و فراطبقاتی تبدیل شود؛ به‌ویژه زنانی که به تدریج توانسته بودند سواد بیاموزند، آن را مطالبه می‌کردند. این‌ها به‌خوبی گویای آن بود که راهبرد نسل اول جنبش زنان که معتقد بودند پیش‌نیاز هر تغییری برای وضعیت زنان، ارتقای آموزش و سواد آنان است، راهبردی دقیق بود؛ چرا که هرچه تعداد زنان و دختران باسواد در آن دوران بیشتر می‌شد، مطالبه‌گری برای تغییر قوانین خانواده نیز فراگیرتر می‌شد. به همین دلیل در سال‌های آخر دوره قاجار و با افزایش نسبی زنان باسواد در آن زمان، صدای این مطالبه بیشتر به گوش می‌رسید (نشریه جهان زنان، ۱۳۰۰، ش ۵، ص ۲۱؛ نشریه عالم نسوان، ۱۳۰۰، ش ۳، ص ۳؛ نشریه نسوان وطن‌خواه ایران، ۱۳۰۳، ش ۷ و ۸، ص ۶؛ نشریه نامه فرنگستان، ۱۳۰۳، ش ۶، ص ۲۸۴). با این حال، صدای اعتراض زنان طبقات بالاتر و روشنفکران به دلیل تحصیلات بیشتر و دسترسی بالاتر آن‌ها به رسانه‌های آن زمان، بیش از دیگران شنیده می‌شد.

فعالان جنبش زنان، به‌خصوص از دوره دوم مشروطه و از سال ۱۲۹۰ به بعد، اعتراض به چندزنی مردان و آسان‌بودن طلاق از سوی مردان را با چاپ مقالات انتقادی متعدد در نشریات گوناگون کلید زدند و به غیر از روزنامه‌ها و مجلات زنان، در سایر نشریات عمومی نیز مطالبی در نقد قوانین خانواده و بی‌توجهی به حقوق زنان در خانواده منتشر می‌کردند. آن‌ها تفسیرهای پدرسالارانه مردان از آموزه‌های دینی را به چالش می‌کشیدند تا با ارائه خوانشی برابری‌طلبانه از

قرآن و سنت، بتوانند طغیان‌گری مردان در خانواده را مهار کنند (نشریه جهان زنان، ۱۳۹۹، ش ۱، ص ۷؛ نشریه شکوفه، ۱۳۳۲ ق، ش ۱۱، ص ۲).

در این بین، جریان سنت‌گرا در میان مردان بر این عقیده بودند که کوشش زنان برای تغییر قوانین طلاق و چندزنی، در واقع مبارزه با قوانین الهی است و بدین ترتیب با این اتهام، آن‌ها را در صف معارضان با اسلام قلمداد می‌کردند و برخورد شدید با آن‌ها را بر خود واجب شرعی می‌دانستند. در این شرایط، زنان سعی می‌کردند با زبان و ادبیات مردان و حتی با بهره‌گیری از آموزه‌های دینی، به مبارزه با قوانین مردسالار در خانواده بپردازند تا هم مبارزه در راستای برابری جنسیتی را ادامه دهند و هم از اتهام بی‌دینی و تکفیر دور شوند. در این راستا، بهره‌گیری از مراجع عقلی و استدلالی مردان (یعنی همان کتب دینی) برای مقاومت در مقابل مردان، یکی از راهبردهای زنان در دوران مشروطه بود. آن‌ها با تأکید بر این ایده که در قرآن، مرد و زن با هم برابرند و مرد از زن بالاتر نیست، به مبارزه با تفاسیر و خوانش‌های خاص مردانه از قرآن و متون دینی می‌پرداختند (نشریه نامه بانوان، ۱۳۹۹، ش ۳، ص ۱)؛ بنابراین یکی از مهم‌ترین استدلال‌های مردان آن دوره برای تعدد زوجات این بود که پیامبر اسلام (ص) نیز چهار زن اختیار کرده بود و به همین دلیل آن‌ها نیز می‌توانند چندزنی اختیار کنند. در نقطه مقابل، زنان برای مبارزه با فرهنگ چندهمسری و همچنین برای اینکه متهم به تلاش برای تضعیف قوانین اسلامی نشوند، از دلایل شرعی و دینی برای مخالفت با جواز شرعی تعدد زوجات بهره می‌گرفتند و در نشریات مختلف بر این نکته تأکید می‌کردند که پیامبر (ص) فرموده در صورتی مردان در گرفتن چهار زن مجاز هستند که بتوانند بین زنان خویش به عدالت رفتار کنند؛ درحالی‌که این کار امکان‌پذیر نیست. آن‌ها در همین راستا عنوان می‌داشتند: «آیا هیچ مردی بر خود می‌پسندد که زن او شوهر متعدد اختیار کند؟ حاشا و کلا... خواهید فرمود که به حکم شریعت، مرد در تعداد زوجه مختار است؛ در صورتی که حضرت رسول (ص) امر به اختیارکردن چهار زن به شرط عدالت فرمود. آیا ممکن است مردی بتواند با دو زن به عدالت رفتار نماید؟ غیرممکن است؛ زیرا آن‌ها دو خصلت متفاوت‌اند که با یکدیگر نیامیزند. با هریک هر نوع رفتار نماید، دیگری شاکی است و این از فریضه حال طبیعی بشر است. پس این کلمه را از برای آن فرمودند که مردان به یک زن قناعت کنند.»^۱

۱. نشریه ایران نو، ۱۳۲۷ ق، ش ۶۵ و ۶۹، ص ۳.

بدین ترتیب زنان در آن دوره، چاره مشکل تعدد زوجات را در اصلاح قوانین ازدواج و طلاق در راستای برابری زن و مرد در چارچوب قانون می‌دانستند. برخی از زنان می‌کوشیدند تا در نشریات مختلف با هدف قراردادن قواعد عرفی و قانونی در خانواده، ستم‌های اعمال‌شده بر بخش زیادی از جامعه زنان را نقد کنند تا زمینه‌های اجتماعی را برای تغییر آن‌ها فراهم سازند. از سویی، حتی در آن دوره، جمعیت نسوان وطن‌خواه پیشنهادهایی برای ارتقای شرایط زندگی زنان، به مجلس شورای ملی نیز ارائه کردند، اما مورد توجه واقع نشد و از این رو به تغییر خاصی در قوانین خانواده نینجامید (نشریه نسوان وطن‌خواه، ۱۳۰۴، ش ۹، صص ۲ و ۳). با این حال، تداوم اعتراض‌های علنی و انتقاد به قواعد حاکم در خانواده، به‌ویژه زمانی که از سطح نخبگانی زنان فراتر رفت و به سطح عموم زنان جامعه کشیده شد، نویددهنده تغییر قوانین موجود بود. اگرچه در آن زمان قوانین در عمل تغییری نیافت، با شکل‌دادن نوعی گفتمان اعتراضی و گسترش آن در سطح جامعه، راه را برای تغییرات قوانین در سال‌های بعدی هموار ساخت.^۱

مبارزه برای دستیابی به حق رأی

یکی دیگر از خواسته‌های زنان در دوران پس از مشروطه، تقاضای آنان برای مشارکت سیاسی در کشور بود. کسب حق رأی، مقدمه مشارکت سیاسی زنان در جامعه محسوب می‌شد که زنان به‌ویژه بعد از انقلاب مشروطه، خواستار آن بودند. پس از پیروزی انقلاب مشروطه، در سال ۱۲۸۵، مجلس شورای ملی متشکل از نمایندگان مردم، در تهران تأسیس شد (ایوانف، ۱۳۵۷: ۴۱). مردم ایران برای اولین بار در تاریخ خود، با انتخاب نمایندگان خویش در مجلس شورای ملی، امکان مشارکت در امور سیاسی را پیدا کردند؛ این در حالی بود که در اولین نظام‌نامه انتخابات مجلس شورای ملی در سال ۱۲۸۵، زنان از حق رأی اعم از انتخاب‌شدن یا انتخاب‌کردن محروم شدند؛ چرا که طبق نظام‌نامه مجلس شورا، برخی از اقشار جامعه حق رأی و مشارکت سیاسی نداشتند. این اقشار شامل اشخاص کمتر از ۲۵ سال، خارج‌شدگان از دین اسلام، دیوانگان، دزدان و قاتلان، گدایان و متکدیان و همچنین زنان بودند (نظام‌نامه انتخابات مجلس شورای ملی، ۱۲۸۵، ماده ۳). این چنین بود که نظام مشروطه‌ای که برای برقراری عدالت

۱. با راهبرد افزایش سطح سواد زنان و همچنین سیاست گفتمان‌سازی اعتراضی زنان در نشریات مختلف و فراگیرکردن مطالبات در سطح جامعه، درنهایت اولین قانون مربوط به خانواده در اوایل سلطنت رضاشاه پهلوی در کشور تصویب شد. در آن قانون، برای سن ازدواج دختران، طلاق و ازدواج مجدد مردان، محدودیت‌هایی قائل شدند.

اجتماعی و برابری در سطح جامعه پایه‌گذاری شده بود، در اولین گام، تبعیض جنسیتی سیستماتیک را به یک قانون بدل ساخت و زنان را در دسته نادانان، اطفال، دیوانگان، قاتلان و دزدها قرار داده بود و آن‌ها را از حق رأی و مشارکت سیاسی به کلی محروم ساخت (نشریه نامه بانوان، ۱۲۹۹، ش ۳، ص ۵).

در این شرایط، فقط نیمی از افراد جامعه (شامل مردان) سرنوشت کل جامعه (شامل مردان و زنان) را تعیین می‌کردند. طبیعی بود که در چنین شرایطی، قوانین مجلس نیز از نگاه مردانه نوشته و تصویب می‌شد؛ این در حالی بود که زنان توقع داشتند انقلاب مشروطه، زندگی خصوصی و اجتماعی آن‌ها را تغییر دهد و به تحقیر و ظلم تاریخی به آنان پایان دهد تا از این طریق، زنان بتوانند به حقوق پایمال‌شده خود دست پیدا کنند و به صحنه جامعه گام نهند، ولی این امید، در همان اولین گام‌های مشروطه‌خواهان در تصویب قوانین مجلس، از دست رفت و زنان به حاشیه رانده شدند (نشریه زبان زنان، ۱۳۳۸، ق، ش ۲۳، ص ۱).

در دوران مشروطه، گرایش به ارزش‌های پدرسالاری چنان بر جامعه حاکم بود که حتی بخش زیادی از مشروطه‌خواهان نیز زنان را کودکانی نابالغ قلمداد می‌کردند که تحت قیمومیت مردان هستند و از قدرت تشخیص سره از ناسره عاجزند. از این رو هنگامی که مشروطه‌خواهان، قانون انتخابات دوره اول مجلس شورای ملی را تصویب کردند، زنان را از حق رأی اعم از انتخاب شدن یا انتخاب کردن و مشارکت در عرصه سیاسی منع کردند (کرمانی، ۱۳۸۷: ۵۱۵). این قانون، از سوی زنان نوگرای شهری با انتقادهای شدیدی مواجه شد، ولی غالب زنان در سایر نقاط کشور، تقریباً سکوت اختیار کردند. باین حال، زمزمه‌های انتقاد زنان به محرومیت آن‌ها از حق رأی، در همان دوران نیز آغاز شد و بعدها شکل گسترده‌تری یافت. در دوره اول مجلس، این انتقادات صرفاً از طریق مقالات محدودی بود که زنان و برخی مردان معترض به این بی‌عدالتی درمورد زنان، در نشریات گوناگون به چاپ می‌رساندند، اما در عمل، در آن دوران راه به جایی نبرد و منتهی به تغییر قوانین تبعیض‌آمیز نشد؛ هرچند بستر اجتماعی را برای ایجاد تغییرات بزرگ‌تر در دوره‌های بعدی فراهم کرد (دولت‌آبادی، ۱۳۷۷: ۱۸۷).

این‌ها گویای آن است که زنان جزو اولین گروه‌های جمعیتی در ایران بعد از مشروطه بودند که بهره‌ای از قانون‌گذاری در دوران مشروطه نبردند؛ چرا که این قشر به آن بخشی از جمعیت تبدیل شدند که به موجب قانون، نه حق رأی‌دادن را به دست آورده بودند و نه اجازه ورود به مجلس را داشتند؛ بنابراین هیچ تأثیر و نفوذی بر قوانین تصویب‌شده مجلس نداشتند (نشریه

زبان زنان، ۱۳۳۸ ق، ش ۲۳، ص ۱). نکته مهم‌تر ماجرا این بود که فرهنگ پدرسالاری چنان جامعه را فراگرفته بود که حتی برخی مردان روشنفکر مشروطه‌خواه نیز که پیش‌تر در نوشتارها، بیانیه‌ها و گفته‌های خود از ضرورت حضور اجتماعی زنان، سخن‌ها بر زبان می‌راندند به یکباره دم فروبستند و به شاهدان خاموش حذف اجتماعی زنان در دوران پس از مشروطه تبدیل شدند (آفاری، ۱۳۷۷: ۱۵).

چند سال بعد (سال ۱۲۹۰)، نظام‌نامه انتخابات در مجلس دوم بازمینی و اصلاح شد، اما در این دوره نیز وضع زنان تغییری نکرد و آن‌ها باز هم در کنار اطفال و دیوانگان، از دستیابی به حق انتخاب‌شدن و انتخاب‌کردن محروم ماندند (قانون انتخابات مجلس شورای ملی، ۱۲۹۰، ماده ۴ و ماده ۷). اگرچه طبق قانون انتخابات، زنان از حق رأی محروم شدند، آن‌ها به اعتراض و مقاومت خود، در قالب نشریات زنان و بیدارسازی جامعه ادامه دادند (نشریه نامه بانوان، ۱۲۹۹، ش ۹، ص ۴). زنان تا جایی پیش رفتند که توانستند صدای سرکوب‌شده خود را به گوش حاکمان و قانون‌گذاران وقت برسانند و برخی از آنان را با خود همراه سازند.

در یکی از جلسات، در دور دوم مجلس شورای ملی (سال ۱۲۹۰)، ماده چهارم نظام‌نامه انتخابات که طبق آن، زنان حق رأی نداشتند، به بحث و بررسی مجدد گذاشته شد. در این جلسه، «محمدتقی وکیل‌الرعايا»، نماینده مردم همدان، از حق رأی زنان پشتیبانی کرد و در مخالفت با نظام‌نامه انتخابات قبلی صحبت کرد و آشکارا خواستار اعطای حق رأی به زنان شد. او از نمایندگان مجلس پرسید: با کدام استدلال عقلانی می‌توانیم زنان را که نیمی از جامعه تشکیل می‌دهند، از حق رأی محروم کنیم؟ همین یک سؤال کافی بود که در مجلسی که آیت‌الله حسن مدرس در آن حضور داشت، تنش بالا بگیرد و مخالفت‌ها و اعتراض‌ها در برابر وکیل‌الرعايا، در همان مجلس شروع شد. بعد از صحبت‌های وی در آن جلسه از مجلس، ذکاءالملک (محمدعلی فروغی) و آیت‌الله مدرس، در مخالفت با اعطای حق رأی به زنان صحبت کردند. آن‌ها هرچند استدلال‌های متفاوتی داشتند، در مقابل تقاضای حق رأی زنان، عملاً پاسخ یکسانی دادند و زنان را شایسته داشتن حق رأی ندانستند. در این بین، محمدعلی فروغی، با اصل اعطای این حق به زنان موافق بود، اما آن را با توجه به اقتضائات فرهنگی آن دوره، زود هنگام می‌دانست. فروغی زمانه را برای دادن حق رأی به زنان نامناسب دانست و به‌طور ضمنی، دستیابی به این تقاضای زنان را به دوره‌ها و نسل‌های بعدی موکول کرد تا

زمینه‌های پذیرش فرهنگی آن نیز فراهم شود (شرح مذاکرات مجلس شورای ملی، ۱۲۹۰، دوره دوم، جلسه ۲۸۰).

اما فراتر از امثال فروغی، آیت‌الله سید حسن مدرس بود که به‌عنوان مخالفی سرسخت، اساساً زنان را در هیچ دوره‌ای برای کسب حق رأی، صاحب استعداد و شایستگی نمی‌دانست و گویی نوعی نقصان طبیعی و زیستی برای آنان قائل بود. او زنان را از نظر شرعی تحت قیمومت و سرپرستی مردان قلمداد می‌کرد و بدین ترتیب از پایه و بنیان، با حق رأی برای زنان به مخالفت برخاست. مدرس زمانی که جنجال بر سر حق رأی زنان در مجلس شورا بالا گرفته بود و نزدیک بود که زنان با موافقت نمایندگان مجلس، به فرصت تاریخی حق رأی دست یابند، با یک سخنرانی آتشین به مقابله با حق رأی زنان برآمد و به این غائله در مجلس شورای ملی به‌کلی خاتمه داد: «از اول عمر تا حال بسیار در بر و بحر ممالک اتفاقات مختلف افتاده بود برای بنده و بدن بنده به لرزه نیامد، ولی امروز بدنم به لرزه آمد. اشکال بر کمیسیون اینکه اولاً نباید اسم نسوان (زنان) را در منتخبان برد. از کسانی که حق انتخاب ندارند، نسوان هستند. ما هر چه تأمل می‌کنیم، می‌بینیم خداوند قابلیت در این‌ها قرار نداده است که لیاقت حق انتخاب را داشته باشند. مستضعفین و مستضعفان و آن‌ها از این جمله‌اند که عقول آن‌ها استعداد ندارد. گذشته از اینکه در حقیقت نسوان در مذهب اسلام ما، تحت قیمومت‌اند. الرجال قوامون علی النساء. آن‌ها تحت قیمومت رجال هستند. مذهب رسمی ما اسلام است و زنان ابداً حق انتخاب نخواهند داشت. دیگران باید حفظ حقوق زنان را بکنند که خداوند هم در قرآن می‌فرماید آن‌ها در تحت قیمومت‌اند و حق انتخاب نخواهند داشت؛ هم دینی هم دنیوی. این مسئله‌ای بود که اجمالاً عرض شد» (شرح مذاکرات مجلس شورای ملی، ۱۲۹۰، دوره دوم؛ جلسه ۲۸۰).

این‌ها بخشی از جریان مخالفت با حق رأی زنان بود که در چارچوب دین و سنت، به مقابله با حق رأی زنان می‌پرداخت. زنان مطابق با این برهان و دلایل به‌ظاهر دلسوزانه‌تر، تا پنجاه سال پس از آن نیز در کنار دیوانه‌ها، مرتدان و سارقان و قاتلان، از حق رأی و مشارکت سیاسی محروم ماندند و به حاشیه تاریخ رانده شدند. با این حال، زنان و عده‌ای از روشنفکران مرد در همان دوران و سال‌های بعد نیز در نشریات خود به انتقاد و اعتراض از این تبعیض جنسیتی در حق رأی پرداختند که چگونه در قانون، مردان بی‌سواد هم حق رأی دارند، ولی زنان تحصیل‌کرده کشور از حق رأی محروم‌اند: «تا روزی که قدر و قیمت یک نفر زن دیپلمه از فلان مرد بی‌سواد کمتر است، تا روزی که هر مرد بی‌سوادی حق رأی‌دادن دارد، اما یک نفر زن

عالمه از حق رأی‌دادن و ورود به پارلمان، حتی برای تماشاکردن محروم است، امید به ترقی نیست» (نشریه نامه فرنگستان، ۱۳۰۳، ش ۷ و ۸، ص ۶۴).

با وجود این، در آن دوران قدرت جریان مذهبی بر جریان روشنفکری و جنبش زنان فائق آمد و نتیجه آن شد که زنان تا چند دهه بعد از آن، همچنان حقی برای رأی‌دادن نداشتند. با این حال، مبارزه زنان برای کسب حق رأی، هیچ‌گاه خاتمه نیافت و اتفاقاً با پیشروی آرام، ولی چنددامنه به راه خود ادامه داد. زنان به تدریج در سال‌های بعد، این مطالبه حقوق برابر سیاسی را فراتر از جریان نخبگانی در سطح زنان روشنفکر به یک مطالبه عمومی و فراگیر در بین کلیت زنان و حتی جامعه بدل کردند تا اینکه کار به جایی رسید که بالاخره در اوایل دهه ۱۳۴۰ و در دوران پهلوی دوم، بعد از دهه‌ها مبارزه، زنان ایرانی صاحب حق رأی شدند.

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر مطالبات زنان را در دوران پس از پیروزی انقلاب مشروطه تا پایان دوره قاجار (۱۲۸۵-۱۳۰۴)، شناسایی و تحلیل کرد. به‌طورکلی مطالبات اجتماعی زنان را در این دوره می‌توان در قالب سه محور اصلی خلاصه کرد: مبارزه برای حق آموزش و تحصیل زنان، مبارزه برای تغییر قوانین خانواده و مبارزه برای دستیابی به حق رأی و مشارکت سیاسی.

در این دوره تاریخی، جنبش زنان از سه مطالبه اصلی خویش، به اولین خواسته خود (حق آموزش زنان) دست یافت، ولی در دستیابی به خواسته‌های بعدی خویش ناکام ماند. با این حال، آن‌ها در مورد این دو مطالبه نیز آرام نماندند. زنان با گفتمان‌سازی در عرصه عمومی و افزایش مطالبه‌گری، در قالب ترویج و گسترش اندیشه‌های برابری‌خواهانه در نشریات مختلف و کشاندن این مطالبات به حوزه عمومی، تا حدی توانستند بسترهای اجتماعی را برای دسترسی به این مطالبات در دوره‌های بعدی فراهم کنند؛ به‌طوری‌که تدوین قوانین جدید برای خانواده و ازدواج، در ابتدای دوران سلطنت پهلوی اول محقق شد که گامی رو به جلو بود. با این حال، زنان برای دستیابی به حق رأی و امکان مشارکت سیاسی، زمان طولانی‌تری به مبارزه ادامه دادند تا آنکه در سال ۱۳۴۱ توانستند به آن هدف نیز دست یابند.

به‌طورکلی می‌توان بیان کرد که تلاش برای کسب حقوق برابر با مردان در عرصه‌های مختلف خانوادگی، اجتماعی و سیاسی، شاه‌کلید مبارزات زنان در عصر مشروطه بود. مطالعه پیشینه پژوهش حاضر نیز نشان داد زنان ایرانی در دوره‌های مختلف زمانی، به‌طور پیوسته برای

کسب حقوق برابر بین زنان مردان تلاش کردند (لرستانی، ۱۳۸۲؛ عباسی و موسوی، ۱۳۹۳؛ مرکز‌المیری و همکاران، ۱۳۹۹). آن‌ها در مبارزات فرهنگی و اجتماعی خود، در هر دوره‌ای به دستاوردی رسیدند و سپس در دوره‌های بعد، اهداف دیگر و مطالبات جدیدتری را سرلوحه کار خویش قرار دادند. یافته‌های این پژوهش نیز نشان داد مهم‌ترین دستاورد زنان در دوران مشروطه، کسب حق تحصیل و آموزش برای زنان و دختران ایرانی بود.

حق آموزش را می‌توان اولین و مهم‌ترین مطالبه جنبش زنان در ایران به‌شمار آورد؛ چرا که تمام حقوق بعدی زنان، برپایه ارتقای آموزش و آگاهی جنسیتی آنان به‌دست می‌آمد. فعالان در حوزه زنان بر این نظر بودند که فرودستی تاریخی آنان، ناشی از نابرابری در کسب دانش و امکانات آموزشی در مقایسه با مردان است. از این‌رو سعی آنان برای مدرسه‌سازی و جبران این نابرابری آموزشی، از جمله کارزارهای درخشان تاریخ معاصر ایران به‌شمار می‌رود. تأسیس مدارس ابتدایی دخترانه که امروزه از بدیهی‌ترین و پیش‌پافتاده‌ترین حقوق انسانی قلمداد می‌شود، در دوران مشروطه نه تنها امری بدیهی نبود، بلکه با مؤسسان این مدارس نیز به‌شدت برخورد می‌شد و در این مسیر، زنان نوگرا و روشنفکر در آن دوران، برای رسیدن به این خواسته تاریخی، تحقیرها و تهدیدهای گوناگونی به جان خریدند تا این حق برای دختران ایرانی به‌دست آمد. با این حال، در تاریخ مبارزه با تبعیض جنسیتی در ایران، موضوع تأسیس اولین مدارس دخترانه از جایگاه و اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ چرا که گسترش مدرسه‌سازی با افزایش آگاهی جنسیتی، مسیر را برای تغییرات در نسل‌های بعدی زنان فراهم کرد؛ تغییراتی که تا همین امروز نیز ادامه دارد.

همان‌طور که در بخش ادبیات نظری نیز توضیح داده شد، اگرچه جنبش زنان در دوران مشروطه، حضور خیابانی فراوانی نداشت، زنان از طریق فعالیت‌های رسانه‌ای و همچنین شکل‌دهی به انجمن‌های زنانه، حضور اجتماعی ملموسی را ایجاد کردند. زنان شاید به‌راحتی در جامعه دیده نمی‌شدند، اما اثر آن‌ها به‌خوبی در جامعه نمایان می‌شد. نسل نخست جنبش زنان ایرانی در عصر مشروطه با بهره‌گیری از انجمن‌ها و نشریات زنان، برای اولین بار توانستند به طرح عمومی و گسترده مطالبات مساوات‌طلبانه در سطح جامعه دامن بزنند و گفتمان برابری جنسیتی در خانواده و جامعه را به‌طور جدی مطرح کنند و فضای فکری جامعه (به‌ویژه زنان) را تا حدی تغییر دهند. این جنبش نوپا اگرچه نتوانست به تمام اهداف خود در این دوران دست یابد، با ایجاد اعتراض‌های چندلایه و تضعیف تدریجی ساختار اجتماعی پدرسالار در عصر

قاجار که نابرابری جنسیتی را امری طبیعی جلوه می‌داد، توانست اعلام کند که جایگاه نازل و فرودست زنان در خانواده و جامعه ایرانی باید تغییر کند. آن‌ها هرچند ادامه این مسیر را به نسل‌های بعدی سپردند، طعم اولین پیروزی‌ها را نیز چشیدند.

جنبش زنان در دوران مشروطه، مبارزه در راستای برابری جنسیتی را در میدان‌های مختلف آغاز کرد. آن‌ها در دو جبهه استبداد خانگی (مردسالاری در خانه) و استبداد سیاسی (حق آموزش، حق رأی و قوانین برابر)، به مبارزه برای تغییر وضع پرداختند. زنان در این مبارزه تقریباً بدون حمایت فرهنگی، مذهبی و حتی سیاسی وارد میدان شدند. این مبارزه، به تدریج و به آرامی با فتح سنگر به سنگر عرصه‌های مختلف پیش می‌رفت. آن‌ها ابتدا حق آموزش و سوادآموزی را به دست آوردند. سپس با تأسیس نشریات مختلف و گفتمان‌سازی در عرصه برابری جنسیتی به سراغ مبارزه با قوانین تبعیض‌آمیز جنسیتی و حق رأی در خانه و جامعه رفتند و این تبعیض‌های سیستماتیک را از بدیهی بودن انداختند. همچنین آن‌ها را از طریق نشریات خود به موضوعاتی برای چالش و منازعه در حوزه عمومی بدل کردند و از این طریق، آن‌ها را تضعیف ساختند.

جنبش زنان در دوره مشروطه، جنبشی مطالبه‌محور بود. مطالبه اصلی آن حول دستیابی زنان به آموزش و کسب دانش می‌چرخید. آنان راهبرد اصلی و اولیه مقاومت و مبارزه در دو عرصه استبداد خانگی و استبداد سیاسی را در افزایش سواد و آگاهی زنان می‌دانستند؛ بنابراین بر بنیادی‌ترین ابزار مبارزه، شامل حق آموزش زنان تأکید بسیار کردند؛ چرا که به‌زعم آن‌ها، تولید آگاهی جنسیتی از طریق آموزش، بذریه مقاومت را در بین زنان می‌کارد و این نهال نوپا دیر یا زود میوه‌های خود را نیز عیان خواهد کرد.

در این راستا، سرچشمه جنبش زنان در این دوره، عمدتاً زنان تحصیل‌کرده و روشنفکر از طبقه بالای تهران و شهرهای بزرگ ایران بوده است. جنبش زنان در دوره مشروطه، عمدتاً به روشنفکران محدود بود و با توجه به شرایط آن روز جامعه ایران و نیز توان و امکانات کنشگران فعال در حوزه حقوق زنان، توان عمومی‌کردن مطالبات زنان حتی در بین اقشار متوسط جامعه ایران نیز تا حدود زیادی، محدود بوده است. زنان در آن دوره به‌علت غلبه باورهای مردسالارانه و نیز جنینی‌بودن کنش‌های زنان، چندان نمی‌توانستند مطالبات پیشروتری را دنبال کنند. زنان ملزم بودند برای دستیابی به خواست حق آموزش نشان دهند زنان تحصیل‌کرده می‌توانند مادران و همسران بهتری باشند؛ بنابراین آن‌ها ادعا می‌کردند که تحصیل زن در حقیقت، به نفع همسر و خانواده است. زنان بدین طریق توانستند در مقابل باورهای سنتی و قدرت مذهبی که جلوی

آموزش زنان را می‌گرفت، مقاومت کنند و به راه خود ادامه دهند. درنهایت اگرچه دستاوردهای زنان در این دوره متعدد بود، آنان از دستیابی به خواسته‌هایی نظیر حق رأی و حقوق برابر سیاسی و اجتماعی با مردان، و عدم تبعیض در قوانین خانواده و نظایر آن ناکام ماندند. با وجود این، مطالباتی که بیش از یکصد سال پیش برای زنان ایرانی مطرح بود، با توجه به شرایط اجتماعی آن روزگار، مطالبات چندان بزرگی نبود؛ چرا که درصد بی‌سوادی در آن جامعه، بسیار بالا و درصد شهرنشینی، اندک بود و دغدغه تغییر، چندان در میان زنان فراگیر نبود. به‌طورکلی شرایط اجتماعی در آن دوران این امکان را نمی‌داد که گام‌های بزرگی در عرصه حقوق زنان برداشته شود. از این‌رو دستیابی به مطالبات دیگر زنان، مانند حق تحصیلات عالی دانشگاهی (نه صرفاً حق سواد خواندن و نوشتن)، حق اشتغال و حتی حق رأی زنان به نسل‌های بعدی منتقل شد؛ شامل دوره‌هایی که زنان به سطحی از سواد و آگاهی جمعی دست یافته بودند و بر سر خواسته‌های بیشتری مبارزه می‌کردند.

منابع

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۷)، *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی ولیلایی، تهران: نشرنی.
- آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۹)، *تاریخ ایران مدرن*، ترجمه محمدابراهیم فتاحی، تهران: نشر نی.
- آجودانی، ماشالله (۱۳۸۶)، *مشروطه ایرانی*، تهران: نشر اختران.
- آدمیت، فریدون (۱۳۴۰)، *فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت*، تهران: سخن.
- آدینه‌وند، مسعود، فلاح تونکار، حجت، پورمحمدی املشی، نصرالله و بهرام‌نژاد، محسن (۱۳۹۶)، «جایگاه و نقش زنان در نظام اداری ایران دوره رضاشاه ۱۳۰۴-۱۳۲۰ ش»، *تاریخ اسلام و ایران*، شماره ۳۴: ۹-۳۷.
- آرشیو برخط «دنیای زنان در عصر قاجار» وابسته به دانشگاه هاروارد، از مجموعه «مه‌لقا ملاح»: سند شماره ۱۴۱۲۹۸۱، خرداد ۱۳۹۳، آدرس: <http://www.qajarwomen.org>
- آرشیو برخط «دنیای زنان در عصر قاجار» وابسته به دانشگاه هاروارد، *خاطرات خدیجه افضل وزیری*، از مجموعه «مه‌لقا ملاح»: سند شماره ۱۴۱۲۹۸۵۹، بهمن ۱۳۵۳.
- آرمی، آزاد (۱۳۸۷)، «بررسی جنبش فمینیستی با تأکید بر جنبش فمینیستی ایران»، *زریبار*، شماره ۶۵: ۱۹۱-۲۰۴.

آفاری، ژانت (۱۳۷۷)، *انجمن‌های نیمه‌سری زنان در نهضت مشروطه*، ترجمه جواد یوسفیان، تهران: کتابسرا.

آفاری، ژانت (۱۳۸۵)، *انقلاب مشروطه ایران: ۱۲۸۵-۱۲۹۰*، ترجمه رضا رضایی، تهران: بیستون.
احتشام‌السلطنه (۱۳۶۷)، *خاطرات احتشام‌السلطنه*، به کوشش سید محمدمهدی موسوی، تهران: زوار.

اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۷)، *مرآت البلدان*، جلد دوم، تهران: دانشگاه تهران.
ایوانف، میخائیل سرگیویچ (۱۳۵۷)، *انقلاب مشروطیت ایران*، ترجمه آذر تبریزی، تهران: شبگیر.
بامداد، بدالملوک (۱۳۴۷)، *زن ایرانی؛ از انقلاب مشروطیت تا انقلاب سفید*، تهران: ابن‌سینا.
پاک‌نیا، محبوبه (۱۳۸۳)، *فمینیسم و سیاست، مطالعات زنان*، سال دوم، شماره ۴: ۴۱-۶۴.
پوراحمدی، حسین و یاری، یاسمن (۱۳۸۸)، «جنبش زنان مصر و حق مشارکت سیاسی (۱۹۴۵-1980)». *مطالعات خاورمیانه*، شماره ۱: ۱۴۳-۱۶۹.

پولاک، ادوارد یاکوب (۱۳۶۸)، *سفرنامه پولاک: ایران و ایرانیان*، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران: شرکت سهامی خوارزمی.

تاج‌السلطنه (۱۳۵۳)، *خاطرات تاج‌السلطنه*، به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان، تهران: تاریخ ایران.

ترابی فارسانی، سهیلا (۱۳۹۳)، «زن و تحول امر روزمره با تکیه بر نشریات زنان در عصر قاجار»، *تاریخ ایران*، شماره ۵: ۸۹-۱۰۷.

ترابی فارسانی، سهیلا (۱۳۹۵)، «زن و تحول گفتمان از خلال نشریه‌های زنان (از مشروطه تا پهلوی)»، *تاریخ اسلام و ایران*، شماره ۱۲۰: ۶۹-۹۲.

توکلی، فائزه (۱۴۰۰)، «جنبش‌های سیاسی-اجتماعی زنان در افغانستان از امان‌الله خان تا طالبان»، *پژواک زنان در تاریخ*، شماره ۴: ۳۳-۵۱.

جلایی‌پور، حمیدرضا (۱۳۸۵)، «چهار ارزیابی جامعه‌شناختی از موقعیت زنان ایران (1376-1384)»، *رفاه اجتماعی*، شماره ۲۱: ۳۹-۷۱.

چراغی کوتیانی، اسماعیل (۱۳۹۳)، «رویارویی ایرانیان با فمینیسم از فمینیسم ایرانی تا فمینیسم اسلامی»، *معرفت*، شماره ۹۹: ۳۱-۴۸.

چمنی‌مقدم، مصطفی؛ سلیم، محمدنبی و حسنی، میرزا محمد (۱۳۹۹)، *بررسی تطبیقی ملی‌گرایی و جنبش زنان در ایران و مصر (1285-1342) ه.ش.*، *پژوهشنامه علوم سیاسی*، شماره ۳: ۷-۴۷.

- حاضری، علی محمد و محمدی، نعیم (۱۳۹۱)، «تحلیل جامعه‌شناختی تنوع جنبش زنان در کشورهای اسلامی منطقه خاورمیانه»، *مطالعات اجتماعی ایران*، شماره ۲: ۳۰-۵۳.
- حسینی، مرضیه و فصیحی، سیمین (۱۳۹۸)، وجه جنسیتی گفتمان دولت-ملت رضاشاه و تأکید بر ارزشمندی نقش خانگی زنان، *تاریخ اسلام و ایران*، شماره ۴۳: ۲۹-۵۲.
- دوگوبینو، کنت (۱۳۸۳)، سه سال در آسیا؛ سفرنامه کنت دوگوبینو، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران: قطره.
- دولت‌آبادی، صدیقه (۱۳۷۷)، *صدیقه دولت‌آبادی؛ نامه‌ها، نوشته‌ها و یادها*، به کوشش افسانه نجم‌آبادی و مهدخت صنعتی، شیکاگو: نگارش و نگارش زن.
- دهقان حسام‌پور، مهدی و حمانی، کامران (۱۳۹۲)، «بازنمایی فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی زنان ایرانی از اوایل دوره قاجار تا انقلاب مشروطه با تأکید بر سفرنامه‌های اروپاییان) فرانسه، انگلیس و آلمان»، *پارسه*، شماره ۲۰: ۶۳-۸۷.
- دیولافوا، مادام ژان (۱۳۷۱)، *ایران، کلد و شوش*، ترجمه علی محمد فره‌وشی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- رضوانی، محمد اسماعیل (۱۳۴۵)، *انقلاب مشروطیت ایران*، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی با همکاری مؤسسه انتشارات فرانکلین.
- ژوبر، پیر (۱۳۲۲)، *مسافرت به ارمنستان و ایران*، ترجمه محمود هدایت، تهران: شرکت چاپخانه تابان.
- ساناساریان، الیز (۱۳۸۴)، *جنبش حقوق زنان در ایران؛ طغیان، افول و سرکوب از ۱۲۸۰ تا انقلاب ۱۳۵۷*، ترجمه نوشین احمدی خراسانی، تهران: نشر اختران.
- سیف‌اللهی، سیف‌الله و غلامی، آتنا (۱۳۹۳)، «مطالعه تطبیقی بین جنبش اجتماعی زنان در دوره مشروطه در ایران و جنبش اجتماعی زنان در قرن نوزدهم در غرب»، *مطالعات علوم اجتماعی*، شماره ۴: ۱۰۲-۱۲۵.
- شفیعی، سمیه سادات و شفییعی، فاطمه (۱۳۹۸)، «مسئله زنان و نسبت آن با ترقی ایران در مشروطه دوم؛ تحلیلی بر نشریه‌نامه بانوان»، *مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، شماره ۵۷: ۱۶۹-۱۸۸.
- شمیم، علی اصغر (۱۳۸۷)، *ایران در دوره سلطنت قاجار*، تهران: بهزاد.
- شیل، لیدی مری (۱۳۶۸)، *خاطرات لیدی شیل*، ترجمه حسین ابوترابیان، تهران: نو.
- صدیق، عیسی (۱۳۵۴)، *یادگار عمر؛ خاطراتی از سرگذشت دکتر عیسی صدیق*، جلد دوم، تهران: دهخدا.

- طاهری، قدرت‌الله (۱۳۸۸)، «زبان و نوشتار زنانه؛ واقعیت یا توهم؟»، فصلنامه زبان و ادب پارسی دانشگاه علامه طباطبائی، شماره ۴۲: ۸۷-۱۰۷.
- عباسی، سمیه و موسوی، منصور (۱۳۹۳)، «نگاهی به موقعیت زنان ایران در دوره پهلوی از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۳۲ش»، پژوهشنامه زنان، شماره ۱: ۵۹-۸۲.
- عطارزاده، مجتبی و مصفا، نسرین (۱۳۸۴)، «جنبش زنان ایران؛ از ایستایی تا پویایی»، مطالعات زنان، شماره ۷: ۱۰۵-۱۲۸.
- علویان، مرتضی؛ حسینی، زینب‌السادات و اکبری، زهرا (۱۳۹۶)، «حق رأی زنان در نظام سیاسی اسلام) بررسی پیشینه و مبانی(»، مطالعات راهبردی زنان، شماره ۷۸: ۶۹-۸۸.
- علیمردانی، محمدرضا؛ ازغندی، علیرضا و ابطحی، سید مصطفی (۱۴۰۰)، «کنش‌پذیری سوژه زن در تحولات تاریخ معاصر ایران»، زن و جامعه، شماره ۲: ۳۰-۴۵.
- فاخری، مهدی و رضایی، پریسا (۱۴۰۰)، «جنبش‌های اجتماعی جدید آمریکای لاتین و تأثیر آن‌ها بر مسائل سیاسی این منطقه»، مطالعات بین‌المللی، شماره ۱: ۱۸۱-۲۰۰.
- فوران، جان (۱۳۸۲)، مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران، ترجمه احمد تدین، تهران: رسا.
- فهندژسعدی، معصومه و کاوه‌پیشقدم، محمداکظم (۱۳۹۸)، «تأثیر دیدگاه‌های فمینیسم بر عملکرد زنان در دوره پهلوی دوم با تأکید بر عملکرد اجتماعی اشرف پهلوی در فاصله سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷ش»، پژوهشنامه تاریخ سیاست و رسانه، شماره ۱: ۴۵-۵۶.
- فهیمی، سارا (۱۴۰۰)، «فمینیسم پسااستعماری و جنبش متقدم زنان در ایران؛ دیگری‌سازی و مناسبات سلطه»، مطالعات کاربردی در علوم اجتماعی و جامعه‌شناسی، شماره ۱: ۷۳-۸۰.
- قانون انتخابات مجلس شورای ملی (۱۲۹۰)، مواد ۴ و ۷.
- قویمی، فخری (۱۳۵۲)، کارنامه زنان مشهور ایران از قبل از اسلام تا عصر حاضر، تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- کرمانی، ناظم‌الاسلام (۱۳۸۷)، تاریخ بیداری ایرانیان، تهران: امیرکبیر.
- کسروی، احمد (۱۳۶۳)، تاریخ مشروطه ایران، تهران: امیرکبیر.
- کولیور رایس، کلارا (۱۳۸۳)، زنان ایرانی و راه و رسم زندگی آنان، ترجمه اسدالله آزاد، تهران: کتابدار.
- لرستانی، فریبرز (۱۳۸۲)، جنبش اجتماعی زنان ایران، پژوهش زنان، ۶: ۲۳-۴۲.

محبوبی اردکانی، حسین (۱۳۵۷). تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران، جلد اول، تهران: دانشگاه تهران.

مذاکرات مجلس شورای ملی (۱۲۹۰)، دوره دوم، جلسه ۲۸۰.

مرکزالمیری، احمد؛ زارعی محمودآبادی، حسن و کرمانیان، رقیه (۱۳۹۹)، «جنبش‌های اجتماعی توانمندسازی حقوقی زنان در ایران معاصر»، *جامعه‌شناسی سیاسی ایران*، شماره ۱: ۱۱۸-۱۴۶.

مستشارالدوله، میرزا یوسف‌خان (۱۳۸۶)، *یک کلمه*، به کوشش علیرضا دولتشاهی، تهران: بال.

مشیرزاده، حمیرا (۱۳۸۲)، «جنبش زنان و مفاهیم بنیادین سیاست»، *مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی*، شماره ۵۹: ۱۹۵-۲۲۶.

ملاح، نرجس مهرانگیز (۱۳۸۵)، *از زنان پیشگام ایرانی: افضل وزیری دختر بی‌بی‌خانم استرآبادی*، تهران: شیرازه.

ملک‌زاده، مهدی (۱۳۸۲)، *تاریخ انقلاب مشروطیت*، تهران: سخن.

ملکم، جان (۱۳۷۹)، *تاریخ کامل ایران*، ترجمه میرزا اسماعیل حیرت، تهران: افسون.

میبدی، محمدفاکر و گل‌گلی، کریمه (۱۳۹۰)، «نقد آموزه‌های فمینیستی از منظر آیات و روایات (برابری و تفاوت، مردستیزی، نفی خانواده، نفی اخلاق سنتی)»، *طهورا*، شماره ۸: ۴۳-۷۷.

میرزایی، زهرا (۱۴۰۰)، «جنبش زنان در تونس: از شکل‌گیری رویکرد اسلامی تا پیدایش دیدگاه سکولاریستی (۱۸۸۱-۱۹۵۶) م»، *تاریخ اسلام و ایران*، شماره ۵۰: ۱۴۱-۱۶۳.

ناصرخاکی، حسن؛ مرشدزاد، علی و کشاورز شگری، عباس (۱۳۹۸)، «تحلیل زمینه‌های هویتی جنبش فمینیسم در جمهوری اسلامی ایران»، *جامعه‌شناسی سیاسی ایران*، شماره ۴: ۴۴-۷۴.

ناهد، عبدالحسین (۱۳۶۰)، *زنان ایران در جنبش مشروطه*، تبریز: احیا.

نشریه ایران نو (۱۳۲۷ ق)، ۶۹. *پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*

نشریه تمدن (۱۳۲۵ ق)، ۱۲.

نشریه جهان زنان (۱۲۹۹)، ۲. *تال جامع علوم انسانی*

نشریه جهان زنان (۱۳۰۰)، ۳ و ۵.

نشریه دانش (۱۳۲۸ ق)، ۱، ۴.

نشریه زبان زنان (۱۳۳۸ ق)، ۱۱، ۱۲، ۲۳ و ۳۱.

نشریه شکوفه (۱۳۳۲ ق)، ۸ و ۱۱.

نشریه شکوفه (۱۳۳۳ ق)، ۳.

نشریه عالم نسوان (۱۳۰۰)، ۲ و ۳.

نشریه قانون (۱۲۶۹)، ۱.

نشریه نامه بانوان (۱۲۹۹)، ۱، ۳، ۵، ۹ و ۱۰.

نشریه نامه بانوان (۱۳۰۰)، شماره ۱۳.

نشریه نامه فرنگستان (۱۳۰۳)، ۲، ۶، ۷ و ۸.

نشریه نسوان وطن خواه ایران (۱۳۰۲)، ۲، ۳.

نشریه نسوان وطن خواه ایران (۱۳۰۴)، ۹.

نظام نامه انتخابات مجلس شورای ملی. (۱۲۸۵)، ماده ۳.

هولستر، ارنست (۱۳۵۵)، ایران در یکصد و سیزده سال پیش، ترجمه محمد عاصمی، تهران: مرکز

مردم‌شناسی ایران-وزارت فرهنگ و هنر.

Bruce, S., & Yearley, S. (2006). **The Sage Dictionary of Sociology**. London: Sage Publications.

Conerly, T. R., Holmes, K., & Tamang, A. L. (2021). **Introduction to Sociology** (3rd Edition). Texas: OpenStax.

Della Porta, D., & Diani, M. (2006). **Social Movements; an Introduction**. (2nd Edition). Oxford: Blackwell Publishing.

Diani, M. (1992). The Concept of Social Movement. **The Sociological Review**, 40(1): 1–25.

Downing, J. D. (2010). **Encyclopedea of Social Movement Media**. London: Sage Publications.

Eglitis, D. S., & Chambliss, W. J. (2018). **Discover Sociology; Core Concepts**. London: Sage Publications.

Ferrante, J. (2011). **Seeing sociology; An introduction**. Belmont: Wadsworth.

Flam, H., & King, D. (2005). **Emotions and Social Movements**. New York: Routledge.

Henslin, J. M. (2014). **Essentials of Sociology**. (10th Edition). New York: Pearson Press.

Hughes, M., & Kroehler, C. J. (2010). **Sociology; the core** (10th Edition). New York: Mc Graw Hill Companies.

Johnston, H. (2014). **What is a Social Movement?**. Cambridge: Polity Press.

Kendall, D. (2012). **Sociology in Our Times; the essentials**. (8th Edition). Belmont: Wadsworth.

Korgen, O. K., & Atkinson, M. P. (2018). **Sociology in Action**. London: Sage Publications.

Macionis, J. (2016). **Society; the Basics** (10th Edition). New York: Pearson Press.

Munson, Z. W. (2009). **The Making of Pro-life Activists: How Social Movement Mobilization Works**. Chicago: University of Chicago Press.

Opp, K. D. (2009). **Theories of Political Protest and Social Movements: A Multidisciplinary Introduction, Critique, and Synthesis**. London and New York: Routledge.

Page, C. (2012). **How the Pro-Choice Movement Saved America: Freedom, Politics, and the War on Sex**. New York: Basic Books.

Schaefer, R. T. (2012). **Sociology; a Brief Introduction**. (10th Edition). New York: McGraw-Hill.

Smelser, N. J. (1962). **Theory of Collective Behavior**. New York: Free Press.

- Smithey, L. A. (2009). Social Movement Strategy, Tactics, and Collective Identity. **Sociology Compass**, 3(4): 658–671.
- Tepperman, L., Albanese, P., & Curtis, J. (2015). **Principles of Sociology: A Canadian perspective** (3rd Edition). Oxford: Oxford University Press.
- Tilly, C. (1978). **From Mobilization to Revolution**. Reading, Massachusetts: Addison-Wesley.
- Tischler, H. L. (2011). **Introduction to Sociology** (10th Edition). Belmont: Wadsworth.
- Turner, B. S. (2006). **Cambridge Dictionary of Sociology**. Cambridge: Cambridge University Press.

